

2012

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԵՐԱՆ

ԾԱԼԲ.

ԴԿՏՐ. Պ. ԽԱՐԱՆԻՍ

ՀԱՅԵՐԸ ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ԹԱՐԳՄԱՆԻՑ

ՀԱՅԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԻԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1966

9 (47.925)

14-35

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՃՂԹ.

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 199

P. CHARANIS, PH. D.
PROFESSOR OF HISTORY, RUTGERS UNIVERSITY

THE ARMENIANS IN THE
BYZANTINE EMPIRE

TRANSLATED
BY
HAIG BERBERIAN

WIEN
MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1966

PRINTED IN AUSTRIA

9(47.925)

Խ - 35

ԴԿՏՐ. Պ. ԽԱՐԱՆԻՍ

ՀԱՅԵՐԸ ԲԻՒՋԱՆԴԱԿԱՆ
ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

ՀԱՅԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1966

2004

54665-ահ

ԱՐՏԱՏՊՈՒԹԻՒՆ

“ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՊԵՏՈՐԵԱՅ” Է

1964, էջ 45—58, 191—206, 351—364, 509—

526 եւ 1965, էջ 85—100

եւ Յանդիպում մը:

41620-68 9

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ

Վերջին տասնամեակներուն ընթացքին, Բիւզանդական կայսրութեան սրտը չըջաննելուն կամ գերդաստաններուն մասին հրատարակուած բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ, սրտեց մէջ մասնատրապէս պէտք է յիշել հանդուցեալ Նիկիոյցոս Աղսնցի աշխատութիւնները, աչազբութիւն հրաւիրեցին բիւզանդական կայսրութեան մէջ Հայոց գերին վրայ: Փրոֆ. Խարանխան օյս գիրքը*, ստեղծելով, առաջինն է սրտին մէջ այս խնդիրը քննութեան առարկայ եղած է իր զանազան երևոյթներով և երկարատեւ չըջանի մը մէջ, Յաստինիանոսի իշխանութենէն մինչև Մանուկեարի ուղեւորի ճակատամարտը, երբ բիւզանդական կայսրութիւնը կորսնցուց Հայաստանը և Փոքր Ասիոյ մեծագոյն մասը: Հեղինակը խզճած իր ուսումնասիրութեամբ մը պարզած է այն վախճանութիւնները սրտնք տեղի ունեցան Կայսրութեան ցեղային կարգութեան մէջ ստատարաթիւ Հալբուս գաղթէրուն հեռեւանքով: Այս Հայերէն ոմանք բոնի տեղահանուած և բնակեցուցուած էին Բիւզանդական կայսրութեան

* P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*. (Calouste Gulbenkian Foundation Armenian Library). Distributors Livraria Bertrand, Lisboa, Portugal. 63 pages in 8°

ասիական և Եւրոպական սահմաններուն մէջ զանազան տեղեր, իսկ ուրիշներ առաւել կամ նուազ ինքնակամօրէն եկած էին փախչելոյ արարական տիրապետութենէն : Փրոֆ. Խարանիս ցոյց կու տայ անոնց նպատար Բիւզանդիոնի գինուորական ոյժին, ի՞նչ իրրեւ բանակին մէջ գինուորապետած սպայերէնէր, կազմելոյ երբեմն բանակին տիրական տարրը, ինչպէս նաեւ իրրեւ նշանաւոր զօրավարներ : Իններորդէն մինչեւ տասնրմէկերորդ դար, մեծամասնութեամբ Հայկական ծագում ունէին այն զօրավարները որ բանակները առաջնորդեցին զէպիյոյթեանակ և նպատակցին Բիւզանդիոնի մեծութեան — կայսրեր, ինչպէս Վասիլ Ա., Թոմանոս Լեկապենոս, Նիկեփորոս Փոկատ, Եովհաննէս Զմէկիկ և Վասիլ Բ., կամ նշանաւոր զօրավարներ, ինչպէս Պետրոսնոս, Եովհաննէս Կուրկուտոս (կամ Գուրգէն) :

Փրոֆ. Խարանիս կը պարզէ նաեւ այն կարկառուն դերը զոր Հայերը իններորդ դարուն խաղաղին Բիւզանդիոնի մտաւորական կեանքին մէջ, Էրբ Վարդաոս կազմակերպեց Կոստանդնուպոլսոյ համալսարանը Մաղնատրայի պալատին մէջ և անոր պալատը դրաւ Լեւոն Իմաստասէրը : Անոր երկու հրահանգաւոր պատիսօսները՝ Փառ և Եովհաննէս Քերական՝ մասամբ կամ ամբողջովին Հայկական ծագում ունէին : Շատ հաւանական է որ Հայերը Բիւզանդիոն կ'երթային իրրեւ ուսանող, ինչպէս շատ աւելի առաջ,

շորքորդ գարուն, Աթէնք կ'երթային աշակերտելու Պրոյերեսիոս հայ հոգևորին, զոր Սոգոմենոս կը կոչէ իր ժամանակին ամէնէն հռչակաւոր սովետաւոր եւ որուն տրճանք կանգնած էին Հոսմայեցիները «Հոսմ, քաղաքներու զշխոն, ճարտասանութեան արքային» արձանադրութեամբ, ինչպէս կը վկայէ իր աշակերտը եւ կենսադիրը՝ Եւնուպիոս:

Առաջնակարգ անձնաւորութիւններէն ոմանք, որոնց ծագումը խղճամտօրէն ստուգած է Փրոֆ. Խարանիս, Հայաստանէն ներկած էին. ուրիշներ երկար տառնէ ի վեր կ'ապրէին բիւզանդական սահմաններուն մէջ եւ բոլորովին հելլենականացած էին: Բայց այս վերջինները սերունդէ սերունդ կը պահէին իրենց հայկական անունները, ինչ որ բացօթյամբէն ցոյց կու տայ թէ չէին մոռցած իրենց ծագումը, ոչ ալ կ'ուզէին որ Բիւզանդացիները մոռնան թէ իրենք կը սերէին հին եւ ազնուական գերդաստաններէ: Իրականութեան մէջ, գլխաւորաբար այս անուններուն շնորհիւ է որ մերօրեայ գիտունները կրցած են ստուգել ցեղային ծագումները, զոր բիւզանդացի պատմադիրներն ու քրոնիկոսդիրները սրտէ կերպով չեն յիշած միշտ:

Հելլենացման աստիճանը բնականաբար կը տարբերէր իւրաքանչիւր պարագայի մէջ եւ զրաւան փաստեր ունինք թէ բարձրաստիճան պաշտօնատարներէն առնուազն ոմանք

կը շարունակէին խօսիլ իրենց մայրենի լե-
զուն։ Աստիճա՛կ մէկն էր պրոտոսպաթարիօս
(protospatharios) Յովհաննէս, որ հայերէն
աւետարան մը օրինակել տուած է։ Պատուի-
րատուն, որուն մասին որոշ տեղեկութիւն-
ներ չունինք, ինքզինքը կը կոչէ Թէպպա-
կան դուքսին պրօքսիմօս (proximos), որ
պէտք է եղած ըլլայ Վասիլ Բ.ի գործարք
և Փիլիպպոպոլիսի կուսակալը բառ բի-
ղանդական ազդիւրներուն։ Զեապիրը կը
դանուի Վենետիկի Միսիթարեաններուն մա-
տենադարանը (թիւ 887), գրուած և յու-
սադարգուած 1007ին Աղբիանուպոլսոյ մէջ,
ինչ որ ցոյց կու տայ թէ ոչ միայն պրոտոս-
պաթարիօսը հայերէն գիտէր, այլ և թէ այդ
քաղաքին մէջ կ'ապրէր կառող հայ գրիչ
մը, որ ի վիճակի էր պատուիրատուին փա-
փաքը իրապօրծելու։

Յօսելով հելլենականացած բարձրա-
տիճան հայ պաշտօնատարներու մասին,
Փրոմֆ. Մարտիրոս կ'աւելցնէ. Այսու հան-
դերձ, կարելի է խորհիլ թէ արդեօք անոնց
հելլենականացումը կրած չէ՞ր իրենց ցե-
ղային ծաղումին ազդեցութիւնը, թէ ար-
դեօք ձուլուելով չէ ն փոխած այն մշակոյ-
թը որ գիրենք ձուլած էր։ Նման հարցում
մը կարելի է ընել զեղարուեստական դար-
պացման ինչ ինչ երևոյթներուն մասին։
Պարզ պատահականութիւն է որ Բիւզան-
դիանի գարդարուեստին մէջ արեւելեան
տարրերը կը տիրապետեն իններորդ և տաս-

ներորդ դարերուն, այսինքն ճիշդ այն չրջանին ուր հայկական ծաղումով մարդիկ իրականութեան մէջ կայսրութեան հակառակը կը վարէին եւ ուր, միեւնոյն ատեն, կ'ընդարձակուէին կայսրութեան սահմանները եւ հայերու նոր խումբ մը տեղի կ'ունենար։ Անտարակոյս արուեստագէտներ եւ արհեստատրներ կային այս նոր դադիականներուն մէջ եւ կը շարունակէին իրենց սեպհական գրադումները։ Այսպէս, հայկական գորգեր իջուած են այն ասարին մէջ գործարկարներուն թաղաւորը՝ Քրում իր երկիրը փոխադրեց, երբ բնակողական բանակները պարտուեցան եւ Նիկեփորոս կայսրըն ալ սպաննուեցաւ։

Բնակողական կայսրութեան մէջ հայոց գերին այս խղճամբա եւ անկողնուկալ գնահատումին մէջ Փրոֆ. Խարանիս հիմը գրած է տեղի նոր հետադատութեանց եւ մեղքատու է բնակողական ազդագրութեան մասին իր բազմաթիւ մեծարժէք ուսումնասիրութիւններուն ամէնէն կարեւորը։

Մայիս, 1963

ՍԻՐԱՐՓԻ ՏԷՐ ՆԵՐՈՎՍԵԱՆ

Բիւղանդական կայսրութիւնը, բնակա-
նորար, Հոմէական կայսրութեան շարու-
նակութիւնն էր: Արեւմտեան նաճանդներուն
կորուստին եւ 476ին Արեւմուտքի մէջ կայ-
սերական տիրադոսին բարձման հետեւանքով,
Հոմէական կայսրութիւնը, աշխարհադրա-
կան տեսակէտով, իրականութեան մէջ սահ-
մանափակուեցաւ միայն Արեւելքի եւ Պայ-
քաններուն մէջ: Այս սահմաններուն մէջ, ի
բաց տուալ Պայքանեան թերակղզիին բո-
լորովին ներքին մասերը, երկար տաւնէ ի
վեր տիրական մշակոյթը հեյլենականութիւ-
նը եղած էր: Բայց կայսրութեան քաղաքա-
կրթութեան կարեւոր յատկանիշները հոմ-
էական մնացած էին իրենց խորքին մէջ:
Այս պարագան ճիշտ է մանաւանդ իրաւա-
կան դրութեան, վարչական մեքենային եւ
բանակին կազմակերպութեան տեսակէտով:
Հոմէական կայսրութեան ուրիշ մէկ յատ-
կանիշն ալ, որ շարունակեց իր դոյութիւնը
սրտհէյ արեւմտեան նաճանդներուն կորուս-
տէն ետք, անոր բազմազգային նկարագիրն
էր: Ասիի ետքերը, եօթներորդ զարուն,
երբ կայսրութիւնը կորսնցուց իր արեւելեան
նաճանդներէն ոմանք, մասնաւորաբար Ե-

զիպտոսը, Պապեասինը, Սուրիան և Հայաստանը, առկա յունական երևույթ մը ստացաւ քան նախապէս, բայց իրրեւ մեծ պետութիւն, իր երկարատեւ պատմութեան մինչեւ վերջնաորութիւնը, երբեք չկորսնցուց իր բազմազգեան նկարագիրը: Իր քաղաքակրթութիւնը, բնականաբար, չիմնովին յունական էր, և իր բնակչութեան յունախօս տարրը անտարակոյս գերակշիռ էր, բայց այս բնակչութեան մաս կը կազմէին գանդան ժողովուրդներ, որոնցմէ ոմանք շատ կարեւոր էին,

Ասջորդ էջերուն նպատակն է քննել այն գերը գոր Կայսրութեան պատմութեան մէջ կատարած է այս ժողովուրդներէն մէկը՝ Հայերը: Ներկայ աշխատութիւնը նախապէս հրատարակուած է Byzantinoslavicaի 22րդ հատորին (1961) մէջ: Քանի մը բարեփոխութիւններով և շնորհիւ Գալուստ Կիւլպէնկեան շիմարկութեան (Էիպպոն), այժմ կը հրատարակուի հատորի ձեւով:

PETER CHARANIS
Rutgers University
New Brunswick, N. J

Միջոցէլ Բ. (828—829) կայսեր գլխի թոմաս Սլաւոնացիի ապստամբութեան (820—823) պատմութեան մէջ Փեննսիաս բիւզանդացի ապամագիրը կը թուէ անունները այն դանդաղան ժողովուրդներուն որոնցմէ բազկացած էր ապստամբին բանակը: Այս ժոմովուրդներն են Սարակինոսները, Հնդիկները, Եգիպտացիները, Ասորեստանցիները, Մարերը, Արապները (Ար|սազ, Հ. Պ.), Ջիբերը (Zich), Վանդալները, Գետերը (Getai), Յարդերը, Հայերը, պաղիկեան եւ աթինգանեան ազանդներուն հետեւորդները¹: Այս ժողովուրդներէն ոմանք քաջածանօթ են: Ուրիշներուն ինքնութիւնը ճշտելու համար կատարուած ջանքերը յաջողութեամբ չեն պսակուած²: Բայց ամէն պարտոյցի մէջ բիւզանդացի ապամագրին կողմէ անոնց թուումը բացայայտօրէն կը պարզէ բիւզանդական կայսրութեան բաղմագղային նկարողիւր: Այսպէս էր կացութիւնը իններորդ

¹ Genesius, *Historia*. Bonn, 1834. 33.

² A. A. Vasiliev — H. Gregoire, *Byzance et les Arabes*, I Bruxelles, 1935, 31, n 2., cf. F. Hirsch, *Byzantinische Studien*. Leipzig, 1876, 131.

դարուն, որ տարրեր չէր նախընթաց չրջանին և տարրեր պիտի չըլլար յաջորդ չրջանին կացութենէն: Բիւզանդական կայսրութիւնը, իր երկարատեւ պատմութեան մէջ, երբեք իրականօրէն ազգային պետութիւն մը չէ կրած ազգայնօրէն համասեր բնակչութեամբ:

Բիւզանդական կայսրութեան դանազան ցեղային խմբաւորումներուն մէջ, Հայերը տմէնէն հօգօր խումբերէն մէկը կը կազմէին: Վեցերորդ դարուն վերջը, բիւզանդական կայսրութիւնը կը տիրէր Հայաստանի մեծագոյն մասին: Եօթներորդ դարուն զէպքերը, մասնաւորաբար Արարներուն հօգրացումը գոյն դրկեցին այս տիրապետութենէն, բայց կայսրութեան կը մնային քանի մը հաշտօտ շրջաններ: Երբ իններորդ դարուն վերջերը, Կայսրութիւնը սկսաւ բնդարձակուիլ, այս շրջաններուն թիւն ալ աւելցաւ: Տասնութհզկերորդ դարուն կէսին, Հայաստան տմբողջովին Բիւզանդիոնի ձեռքն էր, թէև քիչ ևսք Սելջուքեան Թուրքերը գոյն դրուեցին վերջնականապէս:

Բիւզանդական կայսրութեան մէջ Հայկական տարրին գլխաւոր ազդիւրը, բնականաբար, անոր Ենթակայ Հայախօս սահմաններն էին: Այսպէս ութերորդ դարուն երբ Հայաստան տմբողջովին Արարներուն ձեռքն էր, Կայսրութեան Ենթակայ բնիկ Հայ ժողովուրդը չատ մեծ թիւ մը չէր կազմեր, բայց տոտնրմէկերորդ դարուն երբ Հայաստան տմ-

բաղձովին գրեթէ կցուած էր Կայսրութեան, Հայերը ստուարաթիւ էին: Բայց Բիւզանդական Կայսրութեան մէջ հայկական տարրը միայն բուն հայկական սահմաններուն մէջ չէր որ կ'ապրէր, այլ Կայսրութեան ուրիշ մասերուն մէջ ալ:

Բաղմաթիւ Հայեր Բիւզանդիոն եկան նոյն իսկ երբ Հայաստան օտար լուծի տակ էր: Երբեմն իրրեւ բախտախնդիրներ, բայց աւելի յաճախ ազատտան գտնելու համար: Այսպէս, ՆՆԱին, Պարսից գէմ անյաջող ապրտամբութենէ մը ետք, բաղմաթիւ հայ աղնուականներ, Վարդան Մամիկոնեանի գլխաւորութեամբ, Հայոց կաթողիկոսին և իրանի մը Լախսկոպոսներու հետ Պոլիս փախան³: Վարդան և իր ընկերները Բիւզանդիոնի գինուորական ծառայութեան մէջ մտան: միւսները կը թուին Պերկամա հաստատուած ըլլալ, որ ծանօթ է թէ Խօթնէրորդ դարուն հայ զաղութ մը կար: Այս զաղութին կը պատկանէր Վարդան (Bardanes), որ Փիլիպպիկոս անունով կայսերական զահր բաղմեցաւ 711էն մինչև 713⁴:

Կրօնական այն խմբումը, որ, Խօթնէ-

³ E. W. Brooks, *Iohannes Ephesini historiae ecclesiasticae pars tertia*, CSCO. Louvain, 1936. 61-62 (English transl., R. Payne Smith. Oxford, 1960, 125-126); Teophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor, I. Leipzig, 1883, 245.

⁴ H. Gelzer, *Pergamon unter Byzantinern und Osmanen*. (Abh. d. königl.-preuss. Akademie der Wissenschaften). Berlin, 1903, 42 f.

բորդ զարուն, Հայաստանի մէջ ծնունդ առաւ պապիկեան շարժումին, պատճառ էրաւ որ ուրիշ Հայեր ալ բիւզանդական կայսրութիւնը դան: Հայ պապիկեանները, որոնք տեղափոխուեցան 662-ին առեն մը առաջ, Կայսրութեան մէջ հաստատուեցան, մասնաւորաբար պոնտական սաւմաններուն այն շրջանին մէջ ուր Իրիսը (Եէշիլ Ըրմազ - Հ.Պ.) և Փոյլ գետը (Քեիֆիտ - Հ. Պ.) կը միանան: Ասոնց բնակավայրը կը տարածուէր գրեթէ մինչև Նիկոպոլիս (Էնտերես) և Նէսկեստարիս (Նիքսար)⁵: Այս շրջաններուն մէջ հոծ հայ բնակչութիւն մը գոյութիւն ունէր արդէն: Օրինակի համար, Սարարոն Կոմանան կը յիշէ իրրեւ Հայոց շուկան⁶:

Հայաստանի արարական գրաւումին պատճառաւ զգոհութիւնը ուրիշ Հայեր ալ մղեց ապաստան փնտռել Կայսրութեան սաւմաններուն մէջ: Այսպէս շուրջ 700-ին, նախարարներ, իրենց հետևորդներով, բիւզանդական կայսրութիւնը ապաստանեցան և կայսրը պոնտք բնակեցուց պոնտական սաւմանագրութիւն վրայ: Ասոնցմէ ոմանք, յետոյ, Հայաստան վերադարձան, բայց ուրիշներ

⁵ H. Gregoire, *Précisions géographiques et chronologiques sur les Pauliciens* Académie royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, 5ème ser., 33 (Bruxelles, 1947), 294 f., 298 f. S. Runciman, *The Medieval Manichee*, Cambridge, 1947, 34.

⁶ Strabo, 12. 3. 36.

մնացին⁷ . Ուրիշ նախարարներ , բոլորովին
լքելով Հայաստանի իրենց սեպհականու-
թիւնները , բիւզանդական կայսրութիւնը
փախան Կաստանդին և : Կապրանիմօսի իշ-
խանութեան օրով⁸ : Ուրիշներ ալ եկան շուրջ
700ին : Կը թուի թէ ասոնց թիւը 12 000-ի կը
հասնէր և իրենց բնկերացած էին իրենց կի-
ները , գաւակները , հեռեւօրցները և այրու-
ծին : Կայսրը սիրով ընդունեցաւ զանոնք և
անոնց յատկացուց բարեբեր հողեր , որ հաս-
տատուեցան⁹ , բայց չէ բաւած թէ հողերը
ս'եր կը զանուէին : Ինչպէս իրենց ախպոս-
ներէն կը հեռուի , այս աղտոտանեալները
կը պատկանէին հայկական աղնաւականու-
թեան , որոնք Լորէմն կը քննադատուէին թէ
երկրէն կը փախչէին և աղքատները կը ձգէին
Արարներուն լուծին տակ¹⁰ : Այն թմբական
դադթերը , որ Կօթներօրդ և Կիթերօրդ դա-
րերուն սկսան , կը թուին շարունակած բլրալ
իններօրդ դարուն ալ , բայց հայերը անհա-

⁷ Ghevond, *Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie*, tr. from Armenian by G. V. Chahnazarian, Paris, 1856, 22, 33—34; cf. J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, Paris, 1919, 184, n. 4; J. Muyldermans, *La domination arabe en Arménie* . ., Paris, 1927, 98—99.

⁸ Ghevond, 129.

⁹ Ibid., 162.

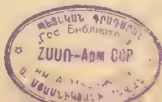
¹⁰ Stephen (Asoghik) of Taron, *Histoire universelle* (1e partie), tr. from Armenian by G. Du-laurier, Paris, 1883), 162.

տապէս շարունակեցին բիւզանդական կայս-
րութիւնը զալ բախտ փնտռելու համար :

Սակաշն Հայերը միշտ կամաւորապէս
շեկան : Երբեմն բռնի կը տեղահանուէին
իրենց տեղերէն եւ կը փոխադրուէին կայս-
րութեան ուրիշ շրջանները : Յուստինիանոս
տրդէն այս քաղաքականութիւնը կիրարկած
էր , բայց տեղահանութեան ենթարկուածնե-
րուն թիւը փոքր էր , թերեւս միայն քանի
մը բնտանիք¹¹ : Լայնածաւալ տեղահանու-
թիւնները տեղի ունեցան Տիրեքիոս եւ Մա-
րիկ կայսրերուն որով : Յիշին , 10 000 Հայ
իրենց բնակավայրերէն հանուեցան եւ Կիւ-
րոս կղզին փոխադրուեցան : «Այսպէս , կը
զրէ Եւսպր , նախապէս անմշակ հողերը ամէն
տեղ մշակուեցան : Անոնցմէ բազմաթիւ բա-
նակներ կազմուեցան , որոնք փնտրկամու-
թեամբ եւ քաջարար կուուեցան ուրիշ աղ-
ղերու զէմ : Նոյն ստեղծ , ամէն բնտանիք բազ-
մաթիւ սպասարաններ ունէր , որովհետեւ
սորսուիները չափ աման կը ծախուէին¹² :

¹¹ Procopius, De bello Gothico, III, 32, 7;
cf R Grousset, Histoire de l'Arménie des origi-
nes à 1071, Paris, 1947, 242 Groussetի աղբիւր
ները չեն հաստատել իր այն հաւատարմութիւնը
նկատուած բազմաթիւ Հայեր փոխադրած է Թրակիա

¹² Evagrius Scholasticus, Ecclesiastical His-
tory, ed. J Bidez and L. Parmentier, London,
1898 215, Թարգմանութիւնը կատարուած է այն
անգլիական versionին , որ հրատարակուած է Bohr's
Ecclesiastical Library ի մէջ Theodore et Evagrius
History of the Church London, 1854, 444

Տեղաշահութեան աւելի լայն ծրագիր մը յղացաւ Մաւրիկ եւ մասամբ զօրծաղբեց : Ըստ Մաւրիկի, որ կրնայ ծագումով Հայ եղած ըլլալ, թէ՛ Լէ այս պարագան շատ տարակուսելի է¹³, Հայերը ծայր աստիճան անկարգ էին իրենց հայրենիքին մէջ : Մաւրիկ ծրագրեց բոլոր հայ իշխանները Լէ իրենց հետեւորդները տեղահան ընել, բայց այս ծրագիրը կը կարօտէր Պարսից թագաւորին զօրծակցութեան : Ըստ Սերէոսի, կայսրը հետեւեալը գրեց. «Այդ մի խոտոր Լէ անհնազանդ են. կան ի միջի մեքում Լէ պրդատուրեն : Բայց Լէ, Լէ գիմա ժողովեմ Լէ ի Թրակէ գումարեմ, Լէ գոյ գրոյղ ժողովէ Լէ հրամայէ յԱրեւելս տանել : Զի Լէ մեռանին՝ թշնամիք մեռանին, Լէ Լէ սպանանեն՝ գթնամիս սպանանեն, Լէ մեք կեցցուք խաղաղութեամբ : Զի Լէ զօքա յերկրի իրեանց լինիցին մեղ հանդիստ ոչ լինի» : Սերէոս կը շարունակէ պատմել թէ Լէի ոյժահալածները համաձայնեցան այս ծրագիրը զօրծաղբել, բայց ըստ Լէի ոյժի, Պարսիկները չզօրծակցեցան, որովհետեւ Լէրը բնականական կայսրը հարկ եղած հրամանները արձակեց Լէ անոնց զօրծաղբութիւնը խաթիւ

¹³ N. Adontz քննադատ է ապացուցումել Մաւրիկի հայկական ծագումը (Les légendes de Maurice et de Constantin V, empereurs de Byzance (Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales, 2. Bruxelles. 1934 1—12), բայց տես P. Goubert, Byzance avant l'Islam, I. Paris, 1951, 34—41.

պահանջեց, բազմաթիւ Հայեր փախան Պարսկաստան¹⁴։ Սակայն Բիզանդացիները տեղահանութիւնը կատարեցին, թէւեւ մասամբ միայն։ Այս տեղափոխութեան իրական պատճառը, անտարակոյս, այն էր որ Մաւրիկ Հայերուն պէտք ունէր զանոնք իրրելս զինուոր գործածելու համար Թրակիոյ մէջ։

Ութերորդ դարուն, Բիզանդական կայսրութեան մէջ, մասնաւորաբար Թրակիա, Հայոց փոխադրութեան մասին ուրիշ վկայութիւններ ալ կան։ Կոստանդին Ե. Կոպրոնիմախ օրով, բիզանդական բանակները հաղարտոր Հայեր և միարնակ Ասորիներ հաւաքեցին Գերմանիէի (Մարաշ), Մելիտինէի և Էրզրումի շրջանին մէջ իրենց կատարած ասպատակութեանց ատեն և զանոնք փոխադրեցին Թրակիա¹⁵։ Ուրիշներ, նոյնպէս Էրզրումի շրջականերէն, հաստատուեցան արևելեան սահմանադրութին Լրիպոնքը։ Ասոնք, սակայն, հետապոյին բռնուեցան

¹⁴ Sebeos, *Histoire d'Héraclius*, tr. from Armenian by F. Macler. Paris, 1904, 30—31

Հ. Մալխասեան, 49 Cf. F. Dolger, *Regesten der Kaiserurkunden des ostromischen Reiches*, I. Munich, 1924, p. 13, No. 108.

¹⁵ Nicephorus, *Opuscula Historica*, ed. C. de Boor, Leipzig, 1880, 65, 66; Theophanes, I, 427, 429; Michael Syrus, *Chronique*, ed. and transl. J. B. Chabot, 2. Paris, 1901, 518, 521, 523, Agapius of Menbidj *Histoire universelle*, tr. A. A. Vasiliev, *Patrologia Orientalis*, 8 (1912), 544; Ghevond, op. cit., 126—127.

Արարներէն և Սուրիա փոխադրուեցան ¹⁶ : Լեւոն Դ-ի օրով, Կիլիկիոյ և Սուրիոյ մէջ կառարուած բիւզանդական ստղատակային արշաւանքի մը հետեւանքով հաղարտուր տեղացիներ բռնուեցան, 150,000 ըստ աղբիւրի մը, սրտեք Թրակիա հաստատուեցան ¹⁷ : Աստեք, սակայն, զլխաւորաբար Յակոբիկեան Ասորիներ էին, թէև անոնց հետ մաս մը Հայեր ալ կրնան գանուած ըլլալ : Թրակիա հաստատուած Հայերէն շատերը բռնուեցան պալկար Քրումի կողմէ (803—814) և տարուեցան, բայց անոնցմէ շատերը վերադարձան ըստ պատահման : Ըստ անողոթեան, ստղալոյ Վասիլ Ա. կայսեր ծնողքը և նոյն ինքն Վասիլ այս գերիներուն մէջ կը գտնուէին. բայց պատճառներ կան այս անողոթեան ստղալեան մասին տարակուսելու ¹⁸ :

Թրակիա հաստատուած զանազան ցեղացիին խմբաւորումները զօրացան աւելի ետքը կառարուած փոխադրութիւններով : Տաս-

¹⁶ Agapius of Menbidj, 351, 538; Dionysius I. of Tell-Mahré, *Chronique*, tr. J. B. Chabot, Paris, 1895, 56—57, cf. A. Lombard, *Etudes d'histoire byzantine*. Constantin V, empereur des Romains (740—755), Paris, 1902, 35.

¹⁷ Theophanes, I. 451—452, Ghevond, op. cit., 150, Michael Syrus, *Chronique*, 3, 2.

¹⁸ Այս անողոթեան մանրամասն լինութիւնն համար տես N. Adontz, *L'Age et l'Origine de l'empereur Basile I.* Byzantion 8 (1933), 475—500; 9 (1934), 257 ff.

ներսրդ դարուն, Յովհաննէս Չմշկիկի օրով, ստատարաթիւ պաշտօնականներ արեւելեան սահմանադրութիւն շրջաններէն տեղահանուելով Թրակիա փոխադրուեցան, աւելի ճշտիւ Փիլիպպոսպոլիսի շրջակայ գիւղերը¹⁹։ Այս պաշտօնականները շատ հաւանականաբար մեծամասնութեամբ Հայ էին։ Առեն մը ետք, Թերեւս ԳՏԺին, Հայեր փոխադրուեցան նաեւ Մակեդոնիա։ Ասոնք Վասիլ Բ.ի կողմէ բուսեցան կայսրութեան արեւելեան նահանգներէն իրրիւ պատնէշ ծառայելու համար Պալատներուն գէմ, ինչպէս նաեւ Էրկրին բարդ տաճման ստատրելու համար²⁰։

Մինչեւ այդ ատեն, ուրիշ Հայեր Կայսրութեան մէջ ուրիշ տեղեր փոխադրուած էին։ Նիկիափոքս Ա., իններորդ դարուն սկիզբը, ի մէջ այլոց Հայեր զործածեց Սպարտայի վերաբնակչութեան համար²¹։ Առեն մը առաջ, չորք 792ին, Արմենիակոններուն մէջ անյաջող ապստամբութեան մը հետեւանքով, — այս զորաբանակը անկասկած մեծամասնութեամբ Հայերէ բաղկա-

¹⁹ Cedrenus, *Historiarum Compendium* Bonn, 1899, 2, 382, Anna Comenena, *Alexiad*, 2. Bonn, 1878, 298 f.

²⁰ Stephen (Asoghik) of Taron, *Histoire universelle* (2ème partie), tr. from Armenian by F. Macler. Paris, 1917, 74.

²¹ P. Charnais, *The Chronicle of Monemvasia and the question of the Slavonic Settlements in Greece*. Dumbarton Oaks Papers 5 (1950) 154—155.

դած էր — անսնցժէ հաղար հօղի Սիկիլիա և արիչ կղզիներ զբնակեցան²²։ ՏՏԾին Նիկեփոր Փոկատ, մեծ հայրը տասներորդ դարու համանուն կայսեր, ստուարաթիւ հայեր հաստատեց Կոյարբիա։ Ասոնք, ինչպէս կը խորհի Gregoire, կրնան պաշկեկեաններ եղած ըլլալ, որովհետեւ կայսերական բանակները միայն բանի մը ասորի տուջ զբաւած էին այս ազանդին միջնաբերդը՝ Տեփրիկէ (Տիվրիկ . շ . Պ .) և պաշկեկեանները ցանուցիր եղած էին²³։ Սիկիլիայի հետ հայերն ալ փոխադրուած էին Կրեալ, Պէլին, ապագայ կայսր Նիկեփոր Փոկատի կողմէ կղզիին զբաւումէն ետք²⁴։ Մանօթ է որ տասներորդ դարուն հայկական երկու զինուորական գաղութներ կային արևմտեան Փոքր Ասիոյ մէջ։ Ասոնք Prineի և Platanionի գաղութներն էին, որոնք, ըստ Կոստանդին Միրանէժինի, հայ զինուորներ հայթայթեցին Լեւոն Զ-ի որով Կրեալի դէմ կոտորուած արշաւանքին։ Թրակեսեան թեմին մէջ հաստատուած հայեր ալ մասնակցեցան Պէլին Կրեալի դէմ կոտորուած արշաւանքին²⁵։

Բանակին միջոցաւ է որ Բիւզանդիոնի

²² Theophanes, I., 469.

²³ H. Gregoire, La carrière du premier Nicéphore Phocas, *Προσφορά εις Στιλωνα Π. Κυριακίδην* Thessalonica, 1953, 251.

²⁴ Leo Diaconus, *Historia*. Bonn. 1828, 28.

²⁵ P. Charanis, On the Ethic composition of Byzantine Asia Minor in the Thirteenth Century, *Προσφορά εις Στιλωνα Π. Κυριακίδην*, 142 ff

մէջ Հայկական տարրը մեծապոյն ազդեցութիւնը գործեց: Քաջածանօթ է որ Հայկական տարրը գերակշիռ տեղ մը կը գրաւէր Յուստինիանոսի բանակներուն մէջ: Հայկական գորախումբեր կուսեցան Ափրիկէ, Կրետէ եւ արեւելեան Հակասիոյ վրայ: Գերակշիռ էին նաեւ սլաւոստական սլաւոնացի-գորգին մէջ: Պրակտիկոս իրենց անուններով կը յիշէ ոչ նուազ քան տասներեօթը Հայ դորովար, ներսուեայ, բնականարար, Մեծն Ներսէսը²⁶: Բայց Հայերը միայն մէկն էին այն այլապան ցեղային տարրերէն որ Յուստինիանոսի բանակը կը կազմէին: Այս տարրերուն մէջ կային բազմաթիւ բարբարոսներ, Երուլացիներ (Erulian), Gepidներ, Գոթեր, Հոններ, Լոմբարդացիներ, Մաւրեր, Սարիւրներ, Սլաւներ, Անթաններ, Վանդալներ, նաեւ մաս մը Պարսիկներ, Իրերացիներ, Մաններ, եւ նահանգներու ժողովուրդներէն Իլլիրիացիներ, Թրակացիներ, Իստրացիներ եւ Լիւկաոնացիներ²⁷: Յուստինիանոսի անմիջական յաջորդներուն օրով, բիւզանդական բանակին ցեղային կազմը զրեթէ նոյնը մնաց: «Կրտսի թէ, կը զրէ Եւազր, Տիրերիոս 150,000 հոգինոց բանակ մը կազմեց այն ժողովուրդներէն որ Ալպէաններէն անդին Հոնոսի շուրջը կը բնակէին,

²⁶ P. Charanis, *Ethnic changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century*, *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959).

²⁷ *Ibid.*, 31.

ինչպէս նաեւ Ալպեաններուն այս կողմը բնա-
կոյներէն, Մաղպուիներէն, և ուրիշ սկիւ-
թական ցեղերէ, Պանոնիա և Միսիա բնա-
կոյներէն, ինչպէս նաեւ Իլլիրացիներէն և
Իստիրացիներէն, և պանոնք գրկեց Պար-
սիկներուն զէմ»²⁸։ Եւսպրի յիշած թիւը
կրնայ թերեւս խնդրական ըլլալ, բայց իր
սեղեկութեան մնացեալ մասը, բոտ հիմնա-
կանին, տարակուսելի չէ։ Թէպէտ նա կը
հաստատէ զայն, թէ և շատ աւելի փոքր թիւ
մը (15,000) կը յիշէ²⁹։ Եւ Յովհաննէս Եփե-
սացի կը պատմէ թէ Պարսկաստանի հետ
բանակցութեանց ձախող վերջաւորութենէն
ետք (555—557), 60,000 Լամբարդացիներու
կը սպասուէր Բիւզանդիոնի մէջ³⁰։ Նոյն
հեղինակը կը գրէ․ «Հարկը ստիպեց Տիրե-
րիսը իր զրօշին տակ հաւաքել Փոթ կո-
չումը արեւմտեան բարբարոս ժողովուրդ
մը, որ շար Աբիանոսի ազանդին կը պատ-
կանէր։ Ասոնք Պարսկաստանի զէմ ճամբայ
երան, իրենց կիներն ու զուակները Պոլիս
ձգելով»³¹։ Կ. Պոլսոյ մէջ այս Գոթներուն կի-
ները խնդրեցին որ իրենց յատկացուի եկե-
ղեցի մը, որպէս զի կարենան իրենց պաշ-
տամուսնքը կատարել բոտ արիւսական դա-
ւանութեան։ Այսպէս, բոլորովին ստույգ կը

²⁸ Evagrius, 209 f.

²⁹ Theophanes, I, 251.

³⁰ John of Ephesus, Smith, 407, Brooks,

³¹ Ibid., Smith, 207, Brooks, 113.

թուի թէ Տիրերիոսի օրով բիւզանդական բանակին զհաղթին կազմը բոտ Հականին մնաց այնպէս, ինչպէս որ էր Յուստինիանոսի իշխանութեան օրով :

Կայսրութիւնը փոխուեցաւ Մաւրիկ կայսեր իշխանութեան օրով, զիստորաբար իբր հետեւանք Պալքանեան թերակղզիին մէջ աւարական եւ սլաւական տաղատակութեանց : Այս տաղատակութիւններու հետեւանքով իլլիրիոսքը գործնականապէս դադրեցաւ զինուոր հայթայթող ազրիւր մը բլլալէ եւ թրակիոյ մէջ գործողութեանց կարելութիւնները դադրեցան : Արեւմտաքի հետ հագորդակցութիւնները խցուեցան եւ հսնկէ զինուոր բերելը շատ դժուարացաւ : Ասոր հետեւանքով, Կայսրութիւնը, զինուոր ճարելու համար, ստիպուած էր ուրիշ կողմ գիմել : Եւ դարձաւ գէպի կովկասեան սահմանները եւ Հայաստան : Մաւրիկի բանակներուն մէջ գեա կը դանուին Հոներ³² եւ մաս մըն ալ Լոմբարդացիներ³³, ինչպէս նաեւ Պուլիարներ³⁴ : Բայց հայկական տարրն էր գերակշիռ : Այս մասին Սերէոս անգամ մը Լու թանկացին ազրիւր մըն է : ՏՆԱին Աւարներուն գէմ Մաւրիկի ձեռնարկած պատերազմին առնչութեամբ կը գրէ . «Մաւրիկ հրաման ետ դարձեալ ժողովել զամենայն սր

³² Theophylactus Simocatta, *Historia*, ed C. de Boor, Leipzig, 1887, 67.

³³ *Ibid.*, 104.

³⁴ Michael Syrus, 2, 72.

Եւ ձի ի Հայաստանեայց եւ զիշխանս նախարարացն, որք հմուտ էին եւ կարող զգէմ ունել՝ կուտել սաղմ ի նիպակամութի հակատի: Եւ հրաման ետ զարձեալ վերստին զաւր հանել յաշխարհն Հայոց բազում յոյժ, դամենեւան կամով եւ բնորով հառակի. կազմել զունդս զարգաւ եւ զինու փառեալ եւ անցուցանել զամենեւեան յաշխարհն Թրակացոց բնոյզէմ թշնամւոյն. եւ Մուշեղ Մամիկոնեան զաւրացլուի նոցա ³⁵»:

Այս բանակը իրապէս կազմուեցաւ եւ պատերազմեցաւ Թրակիոյ մէջ: Մուշեղ Մամիկոնեան զերի ինչաւ եւ սպաննուեցաւ ³⁶, որուն վրայ հրաման արձակուեցաւ 2000 զինեալ սյրուծիչ բաղկացած հայկական ոյժ մը կազմել: Այս բանակն ալ Թրակիա զրկուեցաւ ³⁷: Աւելի առաջ, պարսկական պատերազմներուն տառն, կարեւոր հայկական զօրամասեր Յովհաննէս Մխոթակոնի հրամանին տակ կը դործէին արեւելեան ճակատին վրայ ³⁸: 602ին, Մաւրիկ հետեւեալ հրամանը արձակեց. «Երեսուն հազար հեծեալ վզեւորաւ է իմ ի վերայ աշխարհին Հայոց: Արդ Լիւ երդաւոր ժողովեացին ինձ անտի եւ նրստուսցին ի Թրակացոց աշխարհին ³⁹»: Պրիա-

³⁵ Sebeos, 35 — Հր. Մալխասեան, էջ 53—54:

³⁶ Cf. Goubert, op. cit., I, 197.

³⁷ Sebeos, 36—37 — Հր. Մալխասեան, էջ 55—56. Cf. Goubert, op. cit., I, 200; Dölger op. cit. 12, № 94.

³⁸ Theophylactus Simocatta, 205, 216.

³⁹ Sebeos, 54—55 — Հր. Մալխասեան եւն, էջ

կոս Հայաստան զրկուեցաւ այս հրամանը
 դործադրելու համար, բայց դեռ դործի չը-
 ձեռնարկած՝ յեղափոխութիւն մը ծագեցաւ,
 որ տապալեց Մաւրիկը և, ըստ երևոյթին,
 հրամանը չդործադրուեցաւ: Շահեկան է
 ոչ չաղբաւ թեան տատրկոյ ընել հեծեյազօրքին
 թիւին և թրակիս փոխադրուելիք ընտանիք-
 ներուն թիւին միջեւ կտար: Յայտնօրէն,
 մէկն մի ընտանիք մէկ հեծեալ զինուոր պիտի
 տար և տնտարակոյս տմէն ընտանիքի հօղ
 մը պիտի տրուէր: Ասիկա թերեւս ցոյց կու
 տայ թէ Մաւրիկ թրակիոյ մէջ հաստատել
 կ'ուզէր զինուորական կալուածներու (estate)
 դրութիւնը⁴⁰: Ինչ որ ալ ըլլայ, բացախայտ է
 թէ Մաւրիկի օրով Հայաստան եղաւ բիւզան-
 դական բանակին ազրիւրը: Նոյնը ճիշտ է
 Հերակլիոսի իշխանութեան չրջանին ալ, —
 Հերակլիոս հայկական ծագում ունէր⁴¹ —,
 թէ և այս կայսրը կալկատեան ուրիշ ժողո-
 ւորադներէ, Լապերէն, Աբասղներէն, Իբերա-

71: Cf. Goubert, op. cit., I, 209; Dölger, op. cit., 16,
 № 137.

⁴⁰ Զինուորական աւաններու տարածման զե-
 րարեբեալ քանի մը նոր տնտութիւններու մասին տե՛ս
 P. Charanis, *Ethnic changes in the Byzantine
 Empire in the Seventh Century*, 33, n. 60a.

⁴¹ Կ'ըսուի թէ Հերակլիոս կայսեր հայրը, նոյն-
 պէս Հերակլիոս անուն, որ Մաւրիկի զօրավար-
 ներէն էր, Հայաստանի քաղաքներէն մէկուն մէջ ծնած
 էր: Theophylactus Simocatta, 109—110: John of
 Nikius Հերակլիոս կայսեր համար կ'ըսէ թէ կապոյտ-
 դովկիացի էր. *Chronique*, tr H. Zotenberg. Paris,
 1883, 431.

ցիներէն, ինչպէս նաեւ թագարներէն ոտուարաթիւ գինուորներ առաւ⁴²։ Ամբողջ Լօթներորդ դարուն ընթացքին Հայերը ամէնէն գերակշիռ տարրերէն մէկն էին բիւզանդական բանակին մէջ։ Եւ եթէ Լօթներորդ դարուն վերջերը Հայաստանի արարական դրաւուժը դժուարացուց այդ երկրէն նոր գինուորներ բերել, սակայն Հայերը չարունակեցին կարեւոր դիրք մը գրասել կայսերական բանակին մէջ։ Ասոր պատճառը միայն այն չէր որ հայախօս սահմաններէն ոմանք կայսրութեան մէջ կը փնային, այլ նաեւ որովհետեւ ստուարաթիւ Հայեր բիւզանդական բանակին նոր կազմակերպութեան անբաժանելի մասը կը կազմէին։

Կայսրութեան գինուորական նոր կազմակերպութեան հիմնական յատկանիշն էր թեմերու դրութիւնը, նահանգային նոր կազմակերպութիւն մը, որուն հիմնական տարրը կը կազմէր զօրարամիներ, որ իւրաքանչիւր նահանգի մէջ մշտակայ էր։ Զօրարամիներ կը գտնուէր հրամատարութեանը տակ գինուորականի մը, որ միեւնոյն ժամանակ ունէր նահանգային կուսակալի հանդամանքը, մայելելով թէ՛ գինուորական և թէ՛ քաղաքական իրաւասութիւններ։ Այս նահանգային կամ թեմական զօրարամիներ յաճախ

⁴² Theophanes, I. 304, 309, 316. Nicephorus, 15, Agapius of Menbidj, 463 cf. H. Grégoire, *An Armenian Dynasty on the Byzantine Throne*, *Armenian Quarterly* I, (1946), 9.

կազմուած էր զանազան ցեղային տարրերէ , որոնց տեւական ներկայութիւնը նաճանդի մը մէջ կը նպաստէր այդ նաճանդին ցեղային կազմութեան խաթարման : Նոր կազմակերպութեամբ ստեղծուած նաճանդները քեմ կը կոչուէին , եւ նախկին նաճանդներէն կը տարրերէին ո՛չ միայն իրենց վարչական զրութեամբ , այլ եւ իրենց տարածութեամբ եւ ձեւաւորումով . Թեմական զրութիւնը , ինչ որ ալ բլլայ անոր ծաղումը , իր վերջնական ձեւը ստացաւ Լօթներորդ դարուն⁴³ :

Փոքր Ասիոյ թեմերուն մէջ Արմենիական (Armeniakon) թեմը ամէնէն կարեւորներէն մէկն էր , եւ միայն Անատոլիոնը (Anatolikon) անկէ նախադաս էր : Լայնածաւալ հսկումաւ մըն էր , բայցկացած նախկին վեց նաճանդներու ամբողջութենէն կամ մասերէն , ինչպէս որ զոյութիւն ունէին անոնք Լօթներորդ դարուն՝ Ա. Կապադովկիան , Բ. Կապադովկիոյի մէկ մասը , Ա. Հայքը եւ Բ. Հայքէն ինչ որ զեռ կը մնար կայսրութեան մէջ , էյենուպոնտոսը եւ Պոյեմօնական Պոնտոսը : Մօտաւորապէս Լոտանկիանի մը ձեւը ունէր , որուն երկու անկիւնները կը զրտնուէին Սեւ ծովուն վրայ , մէկը Սինոպ , միւրը Տրապիզոնի արեւելեան կողմէն ոչ չափ հեռու տեղ մը , եւ երբորդը Թիւանայէն քիչ

⁴³ Թեմի զրութեան մանրամասն ուսումնասիրութեան համար տես A. Pertusi, *Constantino Porfirogenito de Thematibus. Stadi e Testi*, Vatican, 1952, 160.

մը հետու⁴⁴ . Այս թեմը թերևս կաղմակերպուած էր 622էն⁴⁵ իսկ առաջ եւ միութիւն մը մնաց ամբողջ եօթներորդ եւ ութերորդ դարերուն : Իններորդ դարուն բնթացքին բաժնուեցաւ բաղմաթիւ փոքր թեմերու : ՏՅՅին շորս թեմ գոյութիւն ունէր փոխանակ նախկին մէկ թեմին՝ Արմենիականը , որ նոր եւ շատ աւելի փոքր գաւառական բաժանում մըն էր , Խարսխաններ , Խաղտիան եւ Կողոնիան : Սերասաթիայի նոր թեմը , որ սակզծուած է շուրջ 910ին , նոյնպէս մէկ մասն էր այն սահմաններուն որոնք նախապէս Արմենիական թեմին կը պատկանէին :

Տասներորդ դարու կարևոր մէկ ազդէութիւն համաձայն , սկզբնական Արմենիական թեմը այս անունը կը կրէր դրացի եւ բնիկ Հայերուն պատճառաւ⁴⁶ : Բնականորար , այս տեղեկութիւնը պէտք է այն խմատաւ մեկնել թէ թեմին բնակչութիւնը ամէն տեղ Հայ

⁴⁴ Ibid., 117—120.

⁴⁵ George Ostrogastryի այս կարծիքը , թէ Կերջնրո մերժուած է , բայց ինծի բնգունելի կը թուի : Այս տեսակէտին հակառակ՝ տես J. Karayanopulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, Munich, 1959, A. Pertusi, *La formation des Themes byzantins*, *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinischen-Kongress. München 1958* (Munich, 1958), I, 1—10 : *Բայց տես* Ostrogorsky, *Korreferat zu A. Pertusi, «La formation des thèmes byzantins»*, Ibid., I, 1—8.

⁴⁶ Cons Porph. *De Thematibus*, ed. Pertusi, p. 63.

էր: Սեւ ծովուն տփերուն վրայ, մասնաւորաբար Տրապիզոնի շրջանին մէջ, յունախօս տարրեր անտարակոյս ամէնէն բազմամարդն էր: Ներքին մասին մէջ, Իրիսի եւ Ալիսի, եւ Ալիսի կաղամած օղակին միջեւ, այսինքն բուն այն սահմանները որոնք, յետոյ, կաղմեցին Փոքր Արմենիկոն եւ Քարսիանոն թեմերը, Կապադովկիայ բնիկ չին բնակիչները, այդ տոսն խորապէս հելլենականացած, ամենամեծ հաւանականութեամբ զերակշիւ էին: Բնականաբար Հայեր ալ կային հոն, բայց իրենց թիւը շատ մեծ չէր: Սակայն կայուածիւնը բոլորովին տարբեր էր թեմին արեւելեան շրջաններուն մէջ, որոնք ի վերջոյ անկէ անջատուեցան կաղմելու համար Քադաթիայի, Կողոնիայի եւ Սերաստիայի թեմերը: Այս տեղերը Հայերը ստուարաթիւ էին: Քադաթիայի մէջ, ծովեզերեայ շրջանին երկայնքը, բազմաթիւ Յոյներ կային բնականաբար, բայց ներքնամասին, ինչպէս Քելցենէի նման դաւաճներու մէջ, հայ տարրը շատ հզօր էր: Հզօր էր նաեւ այն սահմաններուն մէջ որոնք յետոյ կաղմեցին Կողոնիայի եւ Սերաստիայի թեմերը: Այս սահմանները մեծ մասամբ կը գտնուէին Փոքր Հայքի մէջ, ուր հայերէն լեզուն, հակառակ հելլենական նութեան կատարած նուաճումներուն, երբեք չէր դադրած խօսուելէ⁴⁷: Կարեւոր հայ-

⁴⁷ F. Cumont, L'annexion du Port polémoniaque et de la Petite Arménie. Anatolian

կազման տարրեր կը գտնուէին նաեւ Իրիս — Լիւկոսս գետերուն շրջանին մէջ, ուր կը գտնուէին Նէսկեսարիա, Կոմանա, Գազիուրս, Ամասիա եւ Եւպատոբիա: Այս շրջանը մնաց Փոքր Արմենիական թեմին մէջ¹⁸: Այս արեւելեան թեմերուն մէջ յարաբերաբար հզօր հայկական տարրը կ'ազդէր թեմերուն զինուորական կազմակերպութեան ջեղացին բաղադրութեան վրայ եւ կը կրէր անոր ազդեցութիւնն ալ: Ակզնական Արմենիական թեմին զօրախումբերը նախապէս հայերէ բաղկացած էին¹⁹: Այն զանազան թեմերուն մէջ, որոնց վերածուեցաւ, գերակշարէն հայկական էին Կոստնիայի եւ Սերաստիայի բանակները²⁰, եւ տարակոյսէ գերծ է թէ նոյնպէս գերակշիռ էր Փոքր Արմենիական

Studies presented to Sir William Mitchell Ramsay. Manchester, 1923, 115.

¹⁸ Bury, Adontz-ը յիշելով, կ'ըսէ թէ Յուստինիանոսի շրջանէն ետք, եւ իրրեւ անուղղակի հետեւեանքը անոր բաղադրականութեան, հայերը «Արեւմտաք» մինչեւ Կեսարիա եւ հիւսիս» մինչեւ Սեւծով» տարածուեցան (History of the Later Roman Empire) London, 1923, 2, 346, n. 1 cf N. Adontz, Armenia in the Epoch of Justinian, St Petersburg, 1908 (in Russian), 208: Ազոնցի ազբիւրններն են Կաստանդին Խիթանիժինի de Thematibus Թատերէն շղիանայով, Ազոնցի գիրքը կը յիշէ Cyril Mangoի օգնութեամբ:

¹⁹ Theophanes, I, 469.

²⁰ Տասներորդ դարուն սկիզբը Սերաստիայ մասին Const. Porph., de Ceremoniis Bonn. 1829, 652.

թեմին մէջ: Հայ տարրը ստուարաթիւ պէտք է եղած ըլլայ նաեւ Խաղաղայի բանակին մէջ:

Ըստած է թէ Հայ տարրը պէտք է գերա-
կշիւ եղած ըլլայ բիզանդական բանակին
մէջ իններորդ դարէն սկսեալ մինչեւ խաչա-
կրու թիւնները ⁵¹: Այս հաստատումին արժէքը
ստուգելու համար վիճակագրական տեղե-
կութիւններ կը պակսին: Այսու հանդերձ,
դպրութիւն ունին քանի մը թիւեր, որոնք կը
վերաբերին միայն իններորդ դարուն կէսին
էւ չիշուած են արարական աղբիւրներուն
մէջ: Չեն կրնար, հետեւաբար, պաշտօնա-
կան նկատուիլ: Այս արարական աղբիւրնե-
րը բնագավէնը տասերեք թեմ կը թուեն,
որոնց երկուքը Եւրոպայի և տասնըմէկը
Փոքր Ասիոյ մէջ, և խորաքանչիւր թեմի
գինուսքական սթին թիւերը կու տան: Թուա-
նշաններու շարքի մը համաձայն, լիջեալ
13 թեմերուն բոլոր գինուսքներուն թի-
ւը 100 000 էր⁵²: Ուրիշ շարքի մը համաձայն
80 000 ⁵³: Արմենիական թեմին համահասար

⁵¹ G. Gregoire, *Les Arméniens entre Byzance et l'Islam* Byzantion 10 (1933), 665.

⁵² Brooks, *Arabic Lists of the Byzantine Themes*, *The Journal of Hellenic Studies* 21 (1901), 72—76 et n. 5 ou p. 75.

⁵³ Kodama in M. J. de Goeje, *Bibliotheca Geographorum arabicorum*, 6 Lugduni Batavorum, 1889, 196—199. Հայոց սթին վերաբերեալ կարեւոր ձեռագրական սրբագրութիւն մը տես
H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen The-*

այժր — այդ տաւնն զեռ այս թեմին մասս կը կազմէին Կոպոնիա եւ Սերաստիա, Խարսիա—նոն եւ Խաղտիա—առաջին շարքին մէջ 23·000 է կամ ամբողջութեան 25 առ 100էն աւելի: Երկրորդ շարքին մէջ 18·000 կամ ամբողջութեան 22 առ 100էն աւելի: Նկատելով որ այս բանակները, մասնաւորաբար Արմենիականի եւ Խաղտիայի բանակները զերակշորէն հայկական էին կամ ծաղումով հայկական, եւ նկատելով որ Հայեր կային ուրիշ թեմական գործախումբներուն մէջ եւս⁵⁴, թերեւս այս սակին մէկը կամ միւսը ցոյց կու տայ հայ տարրին այժր կայսերական բանակին մէջ իններորդ դարուն կէսին տաւնները: Այս այժր, բնականաբար, բիւզանդական բանակը հայկական բանակի շէր վերածեր, քոյց կայսերական զինուորական կազմակերպութեան մէջ Հայերուն կու տար չափ մեծ ազդեցութիւն մը:

Կայսրութեան քաղաքական եւ զինուորական կեանքին մէջ հայ տարրին նշանակաւթիւնը կրնայ ցոյց տալ նաեւ թիւր հայկական ծաղումով այն մարդոց սրանք ազդե-

menverfassung, Leipzig, 1899, 97—98. cf. Pertusi, Cons. Pont. de Thematibus, p. 118, որ կը թուի բնօրինի սրբապրութիւնը: Kodama չի տար Մակեդոնիոյ այժր, քոյց Brooksի հրատարակած աղբիւրին համաձայն 5000 էր:

⁵⁴ Ինչպէս, օրինակի համար, Anatolikon եւ Thracesian թեմերը (Const. Porphyre., de Cere-
moniiis, 652, 657, 667).

ցիկ ղերքեր զրաւած են : Ասոնք ծառայած են իրրեւ գորաւար , իրրեւ անդամ կայսերական անձնապահ զունդին , իրրեւ նահանգային կուսակալ⁵⁵ : Հերակլէս կայսեր օրով , հայապղի Մանուէլ praefectus augustalis անուանուած էր Եգիպտոսի : Հայ գորաւարներ նոյն կայսեր ծառայած են պատերազմի գաշտերուն վրայ : Ասոնցմէ մէկը Վահան , իր զինուորներուն կողմէ կայսր յայտարարուեցաւ ճիշտ Եկրմուքի ճակատամարտէն առաջ : Հետագային , Սինայի քաշուեցաւ եւ կրօնաւորեցաւ : Կ . Պոլսոյ մէջ հայ իշխանները շատ ազդեցիկ էին : Նոյն իսկ գաւաղբուխին մը կազմակերպեցին Հերակլիոսը առաջալելաւ եւ տնօր տեղ գահ բարձրացնելու համար իր տպօրէն որդին՝ Աթալարիկը : Եւ ինչ , հայապղի Վաղենաթանոս Արշակունիի (Valentinus Arsacidus) շնորհիւ է որ գահ բարձրացաւ Կոնստանդ Բ . հօրը մահէն ետք : Վաղենաթանոս արեւելքի բանակներուն հրամանատար անուանուեցաւ , բայց , թիչ ետք , ձախողած ըլլալով գահուն տիրանալու համար կազմակերպած գաւաղբուխին մէջ , բուսանուեցաւ : Մանօթ են ուրիշ հայ գորաւարներ ալ որոնք ծառայած են Կոնստանդ Բ . ի իշխանութեան օրով : Ասոնցմէ Էրկուքր Սարուր (Շապուհ) մականունեալ Aparasigan եւ Թէոդոր գորաւարներն էին Ար-

⁵⁵ Թաջորդ տողերուն համար տես Charanis, *Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century*, 34—36

մենիակներուն, ինչպէս կը կոչուէին Արմենիակոն թեմին մէջ գտնուող զօրախումբերը: Կոստանդ Բ. ի բռնամասէն ետք, հայազին Միգիլիոս (Մժէմ Գնունի) կայսր յայտարարուեցաւ եւ թէ եւ չյաջողեցաւ գահուն վրայ մնալ, սակայն պէտք է գայն թուել հայածին կայսրերուն մէջ, որոնք Բիւզանդիոնի գահը բարձրացած են: Հետագային, իր օրդին Յովհաննէս ինքզինքը այնքան գորաւոր զգաց որ բժրոստացաւ Կոստանդ Գ. ի գէմ, բայց ինք ալ ձախողեցաւ եւ բացաննուեցաւ: Մանով եւ բազմովի հայեր որոնք ութերորդ դարուն ալ կայսերական ծառայութեան մէջ կարկառուն գէմեր եղած են: Հայազին Վարդան (Bardanes) գահակալեց 711էն 713: Արտասաղղ (Artavasdos), փեսան Լեւոն Գ. ի եւ նախկին զօրավար Արմենիակներուն, նոյնպէս փարձեց գահը գրաւել եւ պահ մը Կ. Պոլսոյ իրական տէրը եղաւ: Իրեն զօրավար եղան ուրիշ հայեր, ինչպէս իր գործակիք՝ Տրդատ, Պատրիկ Վահան եւ ուրիշ Արտասաղղ մը: Այն կարճ շրջանին ուր Պոլսոյ տէրը եղաւ, իր օրդին Նիկիփորոսը կայսերակից պսակեց եւ միւս օրդին՝ Նիկիատար՝ Արմենիակներու գորավար: Արմենիակները, որոնց ստատար մեծամասնութիւնը, ինչպէս բնուեցաւ, հայ էր, Արտասաղղի ամէնէն հզօր կողմնակիցներն էին: Ուրիշ կարկառուն հայ գէմեր կայսրութեան ծառայած են Կոստանդին Ե. Կայրոնիմոսի օրով: Տաճատ Ան-

ձեռացի, որ Բիւզանդիոն եկաւ շուրջ 750ին, Պալիարիոյ ղէմ Կոստանդինի մղած պատերազմներուն մէջ ցոյց տուաւ յաղթական զօրավարի իր արժանիքները: Լեւոն Զ-ի օրով, Bucellariiի զօրավարը եղած է: Հետագային, փոխաւ Արարներուն քով: Ուրիշ Հայ մը՝ Արատաարզ Մամիկոնեան իշխանը, որ բիւզանդական սլաւերուն միացաւ շուրջ 771ին, Անատոլիկոնի զօրավարն էր Լեւոն Դ-ի օրով: Ուրիշ Հայեր ալ յիշուած են Կոստանդին Զ-ի ու Իրենէի իշխանութեանց օրով: Արմենիականներու նախկին զօրավար մը՝ Վարդաա մասնակցեցաւ Լեւոն Դ-ի տեղանոր կորստի Նիկեփոսոսը եւ ոչ որդին Կոստանդինը զա՛ն բարձրացնելու համար կազմակերպած դաւադրութեան մը: Ուրիշ Վարդաա մը իր կեանքը կորսնցուց այն պատերազմին մէջ զոր Կոստանդին Զ. մղեց 792ին Պալիարներուն ղէմ: Արատաարա կամ Արատաշիր ուրիշ Հայ զօրավար մըն էր, որ դործունէութիւն ցոյց տուած է Կոստանդին Զ-ի օրով: Ալեքսիոս Մուսեկէ (Մուշեկ) պաճակապօրքի հրամանատար (Drungarius) եւ, յետոյ, զօրավար Արմենիականերու, կը թուի նոյն իսկ զա՛ն բարձրանալու ցանկութիւնը ունեցած բլլայ: Ամէն պարագայի մէջ, այս փառաբերութիւնը ունեցած բլլալու ամբողջատանութեամբ աչքերը խաւարեցուցին: Իր քնտանիքը, ինչպէս պիտի տեսնենք, իններորդ եւ տասներորդ դարերուն շատ բարձր գիրքեր գրուեց: Հայկական ծաղուժով բիւ-

դանդախան ուրիշ մէծ բնականիք մը, Սկլէ-
րոսները, այս առեւտները կամ քիչ մը աւելի
եաք Բիւզանդիոնի մէջ սկսած յիշուիլ: Լէօ
Սկլէրիոս՝ կուսակալ Պեդոպոնէսի իններորդ
դարուն սկիզբը՝ այս բնականիքին մեղի ծա-
նօթ առաջին անգամն է, լայց զերգաստանը
արդէն հռչակաւոր էր: Կոստանդին Զ-ի,
Իրենէիի եւ Նիկեփորոս Ա-ի իշխանութեանց
օրով կարեւոր դիրքերու տէր ուրիշ անձեր
ալ կրնան Հայ եղած ըլլալ դատելով Վար-
դանէս անունէն զոր կը կրէին: Ասոնց մէջ
էին Վարդանէս պատրիկ եւ domesticus scho-
larum Թրակեաններու զօրավար Վարդա-
նէս, Թուրք մականուանեալ Վարդանէս, զօ-
րավար Անատոլիկոնի, որ փորձեց Նիկեփոր
Ա-ը տաղալել, Անեմաս մականուանեալ
Վարդանէս, որ սպաթարիոս մըն էր: Հայ
էր նաեւ պարտիկ Արսարեր (Արշաւիր), որ
questor էր Նիկեփոր Ա-ի օրով եւ Նիկե-
փորոսը տաղտկելու համար 808ի անյաջող
գտադրութեան մէջ որոշած էր կայսր ըլլալ:

Իններորդ դարուն ալ հայկական ծագու-
մով նշանաւոր անձնաւորութիւններ յաճախ
կը տեսնուին կայսերական տարեդրութեանց
մէջ: Ասոնք տիրեցին կայսերական դահուն:
Լեւոն Ե., ծանօթ Հայ մակդիրով, զահակա-
լեց 813էն 820: Աղբիւրներէն մէկուն մէջ
digenes «կրկնածին» կոչուած է, այսինքն
երկու ցեղի ծնունդ, եւ այս ցեղերը յիշուած
են իրրեւ ասորի եւ հայ⁵⁶: Սակայն, բոլոր

⁵⁶ Symeon Magister, Bonn, 1838, 603.

աղբիւրներուն խորաղնին եւ ուշադիր քննութիւնը ցոյց տուած է թէ այս աւանդութեան մէջ ճշմարտութիւն մը չկայ⁵⁷։ Հայ մըն էր որ Լեւոնաւարդ հասակին Անատոլիոն թեմին մէջ Պիտրա կոչուած անձանք տեղը հաստատուած էր եւ իրեն նման ուրիշ բաղժաթիւ Հայերու օրինակին հետեւելով, բանակը մտած՝ ասպարէզ մը ստեղծելու համար իրեն եւ ի վերջոյ կայսերական զահր բարձրացած էր։ Իր կինը Թէոդոսիա դուստրն էր պատրիկ եւ questor Արշաւիրի, անտարակոյս այն Արշաւիրին, որ Նիկեփորոսը տապալելու համար ՏՈՏին կազմակերպած դաւադրութեան ատեն որոշած էր կայսր ըլլալ։ Այսպէս, Լեւոն և ծագումով Հայ էր եւ հիմնադիրը եղաւ գերդաստանի մը, որուն հայկական նկարագիրը կը հաստատեն նաեւ այն հայկական անունները զոր կը կրէին անոր անդամներէն ոմանք⁵⁸։

Միջակէլ Բ., որ Լեւոն Ե. - ր տապալեց 820ին, կէս հելլենականացած բնիկ մըն էր Ամորիոմի շրջանէն, հաւանականաբար փրիւզիական ծագումով⁵⁹, բայց արքայական տունը զոր հիմնեց ի վերջոյ եղաւ մասամբ հայկական եւ ինչպէս Հայոց տիրակալութեան տակ։ Թէոդորա, կինը Թէոփիլոսի,

⁵⁷ Adontz, Sur l'origine de Léon V, empereur de Byzance. Armeniaca 2 (1927), 1—10.

⁵⁸ Ibid., 9.

⁵⁹ Աւանդութեան մը համաձայն, Միջակէլին մեծ հայրը միջրոտած հրեայ մըն էր։ (Michael Syrus, 3 : 72).

որդի և յաջորդ Միքայէլ Բ.ի, ծնած Պափ-
րակոնիոյ մէջ Երեսաս, բայց հայկական ծա-
ղում ունէր առնուազն հօր կողմէ ⁶⁰: Այս-
պէս, Միքայէլ Գ., որ յաջորդեց հօրը Թէո-
փիլոսի, մասամբ Հայ էր: Իր մօրը բնա-
նիքը տիրական ազգեցութիւն մը ի դարձ
դրաս անոր իշխանութեան վրայ: Իր թագա-
ւորութեան առաջին տարիներուն, երբ գեո-
անչափահաս էր, կայսերական իշխանու-
թիւնը առժամապէս ձեռքն էր իր մօրը՝ Թէո-
դորային, որուն կը գործակցէին Թէոդորայի
բնաանիքին անդամներէն և logothete cursus
Թէոկափառոս կողմուած ինստակայներու
խորհուրդ մը: Ազդեցութեամբ, Թէոդորային
բնաանիքին անդամները շատով չեզոքա-
ցուեցան և մօտաւորապէս տասնըչորս տա-
րի Թէոկափառոս, որուն ցեղային ծագումին
մասին որոշ տեղեկութիւններ կը պահուին,
Թէոդորային ամենագոր նախարարը կուր:
Բայց իր անկումը և ճակին իր սպանութենէն
ետը ասպարէզ իջաւ Թէոդորային Երայրը
Վարդան, որ մինչեւ իր բռնամահը (866)

⁶⁰ Թէոդորայի հայկական ծագումը քաջածանօթ
է Հմմտ G Ostrogorsky, History of the Byzan-
tine State New Brunswick, N. J., 1957, 195 Theopha-
nes Continuatus, Chronographia Bonn, 1838,
148, որ Մանուէլ, Թէոդորայի մօրեղբայրը, Հայ կը
կոչուի Թէո և յետ Մանուէլին ասպարէզին մասին
տեղեկութիւնները քիչ մը չփոխ են, այս չփոխու-
թիւնը առնչութիւն չունի Թէոդորայի բնաանիքին
հայկական ծագման հետ Cf. H. Gregoire, Études
sur le neuvieme siecle (Byzantion 8 (1933) 524).

պետութեան իրական վարիչն էր. նոյն
առնէն, թէպէտքային միւս եզրօրը՝ Պետրո-
նասի յանձնուեցան կարեւոր պինտօրական
հրամանատարութիւններ, որոնց մէջ կարո-
ղութիւն ցոյց տուաւ : Իր սրդին՝ Մարինոս
հետազոյին չազաքին կառավարիչ անուա-
նուեցաւ Վասիլ Ա.ի կողմէ՝⁶¹ : Կարեւոր պաշ-
տօններու կոչուեցան նաեւ Վարդասի երկու
սրդիները, որոնց կրտսերը՝ Անթիպոնոս
տասը տարեկան էր միայն, և իր փեսան,
որուն անունը Սիմբատիս կը մասնէ անոր
հայկական ծագումը⁶² :

Այս պէպերուն առնէն, թէպէտքայի բն-
տանիքին միւս անդամները կարեւոր պաշ-
տօններու կոչուած էին : Իր հայրը Մարինոս
ծառայած է իրրեւ drungarius, ինչպէս նաեւ
ինչպէս turmarch⁶³ : Իր քնոյրը Կոստան-
դին Բաբուցիկոս (Babutzikos), որ ամուս-
նացած էր Սոփիա բոջըր հետ, կը կրէր մա-
զիստեր օխաղոսը և պահ մը drungarius vi-
gilae էր : Մէկն էր ոյն 42 բիւզանդայի բա-
պաներէն զոր Արաբները սպաննեցին Ամու-
րիոմի գրատումէն ետք (838)⁶⁴ : Միւս քե-

⁶¹ Symeon Magister, 687, Georgius Monachus, Bonn, 1838, 839.

⁶² Theop. Continuatus, 205; Georgius Monachus, 834.

⁶³ Theoph. Cont., 89.

⁶⁴ Theoph. Cont., 175; Cedrenus 2, 161. Cf. Vasiliev. — Grégoire, Byzance et les Arabes, 1, 147, n. 1 : Իր հայկական ծագումին մասին տես P. Peeters, Acta Sanctorum, Novembris, Tomus

ասյրը Արշաւիր, որ անոր ուրիշ մէկ քրոջը
Կալստարիայի կամ Մարիայի հետ ամուսնա-
ցած էր, պատրիկ եւ մագիստրոս էր, տիտ-
ղոսներ որոնց շնորհիւ շատ բարձր զիւրք մը
կը դրաւէր բիւզանդական ընկերութեան
մէջ⁶⁵։ Թէ՛ Բարսեղիկոս եւ թէ՛ Արշաւիր Հայ
էին։ Արշաւրի երկու որդիները՝ Ստեփան
եւ Վարդաւ, երկուքն ալ մագիստրոս եղան։
Վարդաւ ամուսնացաւ Կոստանդին Կոնստ-
միւստէի աղջկան հետ։ Կոնստմիւս Սիկի-
լիայի կուսակալն էր Միքայէլ Գ.ի օրով, իսկ
Ստեփան խնամակալական խորհուրդին ան-
դամ էր Կոստանդին Թ.ի անշափահասու-
թեան ատեն⁶⁶։

Այսպէս, Թէոդորայի ընտանիքը զանա-
դան տոկոսներ դրսեւց կարեւոր զիւրքեր եւ
Թէոկրատոսի անհետացումէն ետք, պե-
տութեան ղեկը ձեռք առաւ։ Երբ Վարդաւի
տաղալումով եւ, յաջորդ տարին, Միքայէլ
Գ.ի սպանութեամբ, այս ղեկավարութիւնը
մերջ զտաւ, ուրիշ հայկական ընտանիք մըն
է որ դա՛ւ բարձրացաւ։ Վասիլ, որ պատաս-
խանատու էր մասամբ հայասեր Ամորեան
արքայական տան անճիւղման, ինչպէս քա-
ջածանօթ է, հայկական ծագում ունէր։ Իր
սերունդը, եթէ կարեւորութիւն չընծայենք

Quartus, Brussels, 1925, 546; J. B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, 429.

⁶⁵ Theph. Cont., 175; Cedrenus, 2, 161; Peeters, *op. cit.*, 546, n. s; Vasiliev-Grégoire, *op. cit.*, 1, 221, n. 2.

⁶⁶ Theph. Cont., 175, 354, 398.

իր յաջորդին՝ Լեւոն Զ.ի հայրութեան մե-
րարեհեալ չարախօսութեան, բիւզանդական
կայսրութիւնը կառավարեց շուրջ 190 տարի:
Այս արքայական տան մասին աւելի մանրա-
մասնօրէն պիտի խօսինք վարր:

Ծանօթ են իշխող տուններուն խնամի
կամ ոչ ուրիշ հայեր ալ որոնք կարեւոր դե-
րեր խաղացած են ինններորդ դարուն կայս-
րութեան քաղաքական եւ դինուորական
կեանքին մէջ: Հայազգի Լեւոն Ե. քեօքղի
մը ունէր՝ Գրիգոր Պաւրոսէս, որ անոր զօրա-
վարներէն մէկը եղաւ: Երբ Լեւոն զահրնկէց
եղաւ, Լեւոնին յաջորդը՝ Միքայէլ Բ. քսո-
րեց Պաւրիսոսը Սկիւրոս կղզին, բայց Գրի-
գոր յաջողեցաւ փախչիլ եւ միացաւ Թոմաս-
սին, որ ապստամբած էր Միքայէլ Բ.ի դէմ:
Ապստամբութեան ընթացքին, սակայն, փոր-
ձեց նորէն Միքայէլի կողմը անցնիլ, բայց
վճռական քայլը առնելէ առաջ յարձակումի
ենթարկուեցաւ, եւ սպաննուեցաւ Թոմասին
կողմէ ⁶⁷: Աւելի նշանաւոր էր հայազգին Մա-
նուէլ, մականունաւեալ Ամաղեկացի: Protos-
strator, Արմենիականերու զօրավար, domesti-
cus scholarum, պատրիկ եւ մագիստրոս,
Մանուէլ ծառայեց, եւ, ըստ երեւոյթին, մեծ
ծառայութիւններ մատուց չորս տարրեր
կայսրերու՝ Միքայէլ Ա.ի, Լեւոն Ե.ի, Մի-
քայէլ Բ.ի եւ Թէոփիլոսի, թէեւ, ատեն մը,
Միքայէլ Բ.ի օրով, Արարներուն քով փա-

⁶⁷ Ibid., 57f, 62f.

խառն⁶⁸ : Այս Մանուկին համար է որ կ'ըսուի թէ Թէոփորոս կայսրուհին հօրեղբայրն էր, բայց որովհետեւ իր ասպարէզին վերաբերեալ ազդիւրները չփոթ են, թերեւս Թէոփորոսի հօրեղբայրը ուրիշ Մանուկ մը կամ նոյն իսկ բոյսրովին ուրիշ մէկը ըլլայ, թերեւս Նիկեաիայի Սերգիսը, որ արչաւանք մը աստճնորդեց Կրեակի գէմ Միքայէլ Բ.ի իշխանութեան վերջին օրերուն⁶⁹ : Ուրիշ Հայ մը, Կոստանդին մականուանեալ Մանիակէս, drungarius vigilae էր, եւ, յետոյ, Միքայէլ Գ.ի իշխանութեան օրով, յոգսեալ էր Ըստերեայթին, իր հայկական ծագումին գիտակցութիւնը ունէր, որովհետեւ կ'ըսուի թէ բարեկամացած էր ասպազայ կայսեր՝ Վասիլի հետ, չառ կանուխէն, որովհետեւ, ինչպէս ինք, Վասիլ ալ Հայ էր : Կոստանդին հայրն էր Թովմաս պատրիկին որ courseի յոգսեալի պաշտօնով ծառայեց Կոստանդին Է.ի իշխանութեան օրով կողուած խնամակալութեան մէջ, տասներորդ դարուն սկիզբը : Այս Թովմասը պատմադիր Գենեսիոսին հայրն էր, որով Կոստանդին այս վերջինին մեծ հայրն էր⁷⁰ :

⁶⁸ Ibid 18, 24, 110, 120, 121, 127, 148, Genesius, 52, 68.

⁶⁹ Gregoire Études sur le neuvième siècle, 521; F. Dvornik. The Patriarch Photius and Iconoclasm Dumbarton Oaks Papers 7 (1953) 69 f.

⁷⁰ Théoph Cont 150, 194, 196, 229, 238, Georgius Monachus, 835; Cedrenus 2 280; C de Boisl, "Zu Genesios", Byz. Zeit., 10 (1901) 62-65

Հայկական ծագում ունէր նաեւ Ալեքսիոս Մուսելէ (Մուշեղ), որուն հետ Թէոփիլոս կայսրը ամուսնացուց իր Մարիա դուստրը: Ալեքսիա, որուն բնաւանդը ծանօթ էր նաեւ Krenitae տնտնով, շատ հաւանականաբար օրդին էր Ալեքսիոս Մուսելէին որ, ինչպէս գիտել տրուեցաւ, փարչական կարեւոր պաշտօններ վարած է Կոստանդին Զ-ի եւ Իրենէի օրով: Ալեքսիոս կը կրէր պատրիկ, անդիշիւպտոսս, մաղխատրոս եւ կեսար բարձր պատուանունները: Իրրեւ կեսար, զահուն նախորդեալ զահաժառանգը եղաւ, բայց իր կնոջ մահը եւ տաղաղայ Միքայէլ Գ-ի ծնունդը ցրտութիւն յոտոջ բերաւ իր եւ կայսեր միջեւ եւ ինք վաճառ մը քաշուեցաւ⁷¹: Ունէր Ալեքսիա Թէոփիլոս անուն եղբայր մը, որ, զատելով իր պատրիկ ախպոսէն, նոյնպէս կարեւոր անձնաւորութիւն մը եղած պէտք է ըլլայ⁷²: Իրրեւ եղբայրը Ալեքսիոսի, Թէոփիլոսի ալ, բնականորաւ, Հայ էր. Հայ էր նաեւ Թէոփիլիցէս հարուստ պաշտօնականը եւ կարեւոր պաշտօնատարը, որուն համար կ'ըսուի թէ ապաղայ կայսեր՝ Վասիլին զորմ Հայթայթած է Էրր Վասիլ Պոլիս եկած է, եւ աւելի Էաքը զայն մացուցած է արքանիք: Թէոփիլիցէսի Հայկական ծագումը կրնայ

⁷¹ Theoph. Const. 107f. Symeon Magister 630. Cedrenus 2. 118. Cf. Hury, *History of the Eastern Roman Empire*, 126, n. 3.

⁷² Cedrenus. 2. 119.

Հետևեցաւ իւր իրողութենէն որ Միքայէլ Գ.ի, ինչպէս նաեւ Թէոդորա կայսրուհին կորօր Վարդասին ազգականն էր⁷³ :

Երկու սնիրները, կեսօր Վարդասի քաղաքներ ՏԵՏԻՆ և Միքայէլ Գ.ի սպանութիւնը ՏԵՏԻՆ, որոնք Վասիլ Լ.ի դահլիճ քաղաքացիներն, աւելի ևս կը սրտակերպեցնեն այս ազգեցիկ դիւրքը, որուն տիրացած էր Հայ տարրը արքունիքին մէջ: Երկու սնիրները բնականաբար, զրդուած էին նոյն ինքն Վասիլի կողմէ, բայց միայն ուրիշ կարեւոր անձերու օգնութեամբ է որ կրցած էր այդ սնիրները գործել: Ըստած է թէ սնիրին բոլոր մասնակիցները, ինչպէս Վասիլ, Հայկական ծագում ունէին⁷⁴: Բայց եթէ այս պարագան հաստատող բացարձակ փաստեր գոյութիւն չունին, կարելի է դիւրաւ ցոյց տալ թէ արդարեւ Վասիլին մեղսակիցները մեծամասնութեամբ Հայ էին. Կեսօր Վարդասի սպանութեան մասնակցողներուն մէջ ստոյգ գիտենք թէ Հայեր կային, ինչպէս Վասիլին կորայրը՝ Մարիանոս, Մարտա, որ *logothetis cursus* և Կեսարին փեսան էր, Մարտին կորայրը Վարդաս: Մէկը՝ Յովհաննէս Քալոս (Chaldos), ծանօթ նաեւ Բիփինարիտէս (Tzipharites) անունով, կրնայ նոյնպէս Հայ մը կոչուիլ: Երկուքին՝ Պետեր Բուլղարոսին (Bulgaros) և Կաստան-

⁷³ Theoph. Contin., 224f., 226, 229.

⁷⁴ Adontz, *L'âge et l'origine de l'empereur Basile I. Byzantion* 9 (1934) 229

դին Տոքսարասին (Toxaras) ցեղային ծաղու-
մբ կարելի չէ ստուգութեամբ ճշտել: Ուրիշ
դատադիր մը՝ Էււոն Ասորի կը կոչուի ադ-
րխրի մը մէջ, իսկ ուրիշ ադրխրի մը մէջ
Asyiacon՝ դարձիկ Վասիլի⁷⁵: Մարիանոս,
Յովհաննէս Թալտոս, Կոստանդին Տոքսա-
րաս եւ Asyiacon մասնակից էին Միքայէլ
Գ.ի սպանութեանն ալ: Ադրխրներուն մէջ
չփոթութիւն մը կոյ դատադրութեան միւս
մասնակիցներուն մասին: Ասանցմէ մէկը՝
Սմբատ, զոր պէտք չէ չփոթել կեսար Վար-
դասի փեսային հետ, որ կեսարին մահէն ոչ
չատ ետք անդամահատուած է, Վասիլին եդ-
րացին էր, որ Հռետոր Վասիլին հօրը հետ
նոյնացուած է եւ որուն մասին ուրիշ տեղե-
կութիւն չունինք, կրնայ նոյնպէս Վասիլին
եդրացրը կամ կեսար Վարդասին փեսային
եդրացրը եղած ըլլալ եւ վերջինին պէս մաս-
նակցած էր կեսարին սպանութեան: Թէ՛ մէկ
եւ թէ՛ միւս պարագային, Հայ մըն էր⁷⁶:
Ուրիշ երկու դատադիրներ Յակոբիցէս (Ja-
cobitzes) եւ Եւլոյիոս (Eulogias) յիշուած են
իրբեւ Պարսիկ: Կ'ըսուի թէ վերջինը ուրիշ

⁷⁵ Symeon Magister, 688; Georgius Monachas, 830. Genesius, 106. Theodosius Melitenus, *Chronographie*, ed T. L. Tafel. Munich, 1859. 170

⁷⁶ Symeon Magister, 688. Georgius Monachus, 837. ed E. de Muralt. St. Petersburg 1861. 750. Theodosius Melitenus, 176. Cf. J. B. Bury, *History of the Eastern Roman Empire*, 458-479; Adontz, *L'âge et l'origine de l'empire Basile I.* Byzantion, 9 (1934) 299ff.

դաւադիրի մը՝ օտար պաշտկապօրքին Hetaireia պէտ Արտաւազդին հետ պարսկերէն խօսած է : Կարծիք չոյանաւած է թէ երեքն ալ՝ Յակարիցէս, Եւրպիոս եւ Արտաւազդ իրապէս Հայ էին, ծնած այն հայկական զաւառներուն մէջ, որոնք առեն մը Պարսկաստանի ենթակոյց եղած էին, որով իրրեւ Պարսիկ չիշուած են⁷⁷ : Այս կարծիքը համոզիչ կը թուի, բայց նկատելով որ հապաքաւոր Պարսիկներ Բիւզանդիոն տարածանաւած էին Թէոփիլոսի իշխանութեան օրով⁷⁸, անհաւանական չէ որ սասնք, զէթ Յակարիցէս եւ Եւրպիոս իրապէս Պարսիկ եղած բլլան, իսկ Արտաւազդ հասնականաբար Հայ մըն էր, որ պարսկերէն ալ գիտէր : Արտաւազդոս անուն մըն է զոր կրած են կայսրութեան ծառայած բազմաթիւ անձեր, որոնց հայութիւնը ծանօթ է : Մարիանոս, որդի Պետրանտի, կրնայ նոյնպէս մասնակցած բլլալ Միքայէլի զէմ զաւադրութեան : Իր անունը չիշուած չէ բուն սփրապօրծին հետ, բայց սպանութեան մեղսակցութիւնը կտրելի է ենթադրել այն իրողութենէն որ Վասիլ զայն քաղաքին կոտորարիչ անուանեց Միքայէլի անհետապաժէն անմիջապէս ետք : Մարիանոս տանուպն մասամբ Հայ էր : Արապէս, թէեւ կեսար Վարդապին եւ Միքայէլ Գ. ին սպանութեան

⁷⁷ Adontz, *ibid.*, 231.

⁷⁸ Gregoire, *Manuel et Théoprobe ou la concurrence de deux monastères*, Byzantion 9 (1934) 299ff

բայր մասնակիցերը Հայ շէին, սակայն մեծամասնութեամբ Հայերէ բողեացած խմբակ մըն էր որ վերջ տուաւ Ամսրեան տան, եւ դա՛ ըարձրացուց հայապղին վտախ: Այս տարրը այս աստիճան սղեցիկ եղած էր արքունիքին մէջ:

Հայ տարրը գերակշիռ էր նաեւ ինններորդ դարուն կայսրութեան մաստորական կեանքին մէջ: Բիւզանդական կայսրութեան մէջ մաստորական դործունէութիւնը երբեք չէր դադրած գոյութիւն անենալ, բայց բոլորի կերպով տկարացած էր Եօթներորդ Եւսթիւնիոսի դարերուն, եւ կրթական հաստատութիւններէն ոմանք, ինչպէս այն համալսարանը որ թէպէտ ըստ Բ. Հիմնած էր Հինգերորդ դարուն, հետզհետէ անկման Էնթարկում էր: Բայց իններորդ դարուն վերածնունդ մը տեղի ունեցած է, նոր դարկ մը տալով ուսման, որ առաւել կամ նուազ չափով պիտի շարունակուէր մինչեւ Կոստանդինուպոլսոյ վերջնական անկումը: Այս վերածնունդին մէջ ոմանք կարեւոր գեր մը կատարեցին: Ասոնց մէջ առաջին տեղը կը գրուէր Փառ տղազայ սրտարիարքը, որ անկում, ուրիշ ոեւէ մէկէ մը աւելի համոյնողխական հմտութեան տէր անձն էր բիւզանդական կայսրութեան մէջ: Յովհաննէս, որ 815ին պատկերամարտութեան վերանորոգման աստուածարանական հիմերը դրած էր, իր ժամանակակիցներուն մէջ ծանօթ էր իբրեւ նախնեաց զիտութեան քաջահմուտ

անձ մը : Ուսուցիչը եղած էր Թէոփիլոս կայսեր, որ ուսման յառաջդիմութիւնը իր իշխանութեան կարեւոր մէկ գործը նկատեց : Ուսման վերածնունդը իր պատկումը ունեցաւ Կ. Պոլսոյ համալսարանին վերահաստատումով Մանդատայի սլալատին մէջ և այս պատճառաւ ծանօթ է Մանդատայի գործոց անունով : Կեսար Վարդաա հիմնեց և Լեւոն Իմաստասէր, որուն մտքեմաթիկոսի և հնութեան գիտութեանց վարդապետի համբար մինչև Պաղատա հասած էր, գործոցին գլխարկը կը դանուէին : Բաղմաթիւ ուրիշներ, ինչպէս Սրաւնեան տաքետը Կոստանդին, ծանօթ են այն նպատակով գորբերած են այդ շրջանին մասնաւորապէս գործունէութեան : Բայց Եւֆանէս Քերական, Փոս, կեսար Վարդաա և Լեւոն Իմաստասէր կը թուին եղած բոլոր նախաձեռնարկները և մղիչ սլակը : Չորսն ուղղէ մասամբ հայկական ծագում ունէին : Վարդաաին հայկական ծագումին մասին արդէն վերը խօսուեցաւ : Լեւոնին ծագումը կարելի է հետեւեցնել այն իրողութենէն որ գարմիկն էր Եւֆանէս Քերականին, որուն հայկական ծագումին մասին սեւէ տաքաղոյս գոյութիւն չունի⁷⁰, իսկ Փոսի մայրը Իրենէ, գոսարն

⁷⁰ Theoph. Contin., 154 Հմմտ. Lebeau, Histoire du Bas-Empire, 13, Paris 1832, 14, n. 3. Bury, HERE, 60, n. 3. իր հայկական ծագումը յայտնի է նաեւ իր հօրը՝ Բաղրատիոսի և իր եղբորը՝ Արշաւրի անուններէն : Տես նաեւ Cyril

էր Արշաւիրի, այն Արշաւիրին որ ամուսնացած էր Վարդապին և թէպէտքա կայսրուհին ըրոջը՝ Կարամարիային հետ⁸⁰: Այս մարդիկը, բնականարար, բոլորովին հելլենականացած կ'երևին: Արգարեւ, անհետկէթ պիտի ըլլար Փոսր Եայն շհամարիլ: Այսու հանդերձ, կարելի է խորհիլ թէ արդեօք այս Հայերը ձուլուելով չեն փոխած այն մըշակոյթը որ գիւրեմի ձուլած էր:

Բ.

Բիւզանդական կայսրութեան ենթակայ Հայոց թիւը մեծապէս աճեցաւ Վասիլ Ա.ի գահակալութեան յաջորդող շրջանին: Այս աճումը հետեւանքն էր նախ՝ կայսրութեան զկպի արեւելք ծառայումին և երկրորդ՝ Հայոց զկպի արեւմուտք գաղթին: 872ին

Mango, *The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople*, English translation, Introduction and Commentary Cambridge, Mass., 1958, 240—243. Լեւոնին և Թովհաննէսին իրարաւ ազգական կամ գործիկ ըլլալուն մասին տես Theoph Contin., 185; Cedrenus, 2, 166: Լեւոնի տողարկչին փերաքերեալ կենսադրական ազդեցութեամբ համար տես Mango, op. cit., 161—162.

⁸⁰ Theoph Cont 175 Cf. Bury, *HERE* 156, n. 1. Փոսի մարեգրայրը՝ Արշաւիրը պէտք է չփոթել Թովհաննէս Քերականի եղբորը՝ Արշաւիրին հետ: Տես Adontz, *Role of the Armenians in Byzantine Science*, Armenia Review. vol. 3, no. 3 (1950) 66.

Տեփրիկէի կործանումով պապիկեան զինուորական զիմադրութեան վերջնական խորտակումին և պապիկեան պեաին՝ Chrysoschietի ոյժերուն բնաջնջումին հետևանքով կատարուեցաւ առաջին կարեւոր հաղային կցումը :

Պապիկեանները կրօնական ազանդ մըն էին, որուն հաւանականորաւ պատկանած են ցեղային զանազան ծագումով տարրեր, բայց պապիկեան այն կեզրոնները որ այդ առին կայսրութեան կցուեցան, անտարակոյս մեծազայն մասամբ հայկական էին : Թէեւ վերադրող պապիկեանները ցիրուցան եղան կամ մասն կացսերական զինուորական ծառայութեան մէջ ուրիշ տեղեր ծառայելու համար, բայց այն հոգերուն վրայ, զոր ստիպուեցան լքել, շուտով հաստատուեցան ուրիշ հոյեր կացսերական պաշտպանութեան տակ : Ի բաց աստի, բնիկ բնակիչները ամբողջովին տեղահան չեղան : Tarantaի (այժմեան Տերենաէ) բերդաքաղաքին բնակիչները, որոնք համաձայնութիւն կնքեցին կացսերական իշխանութեան հետ, անտարակոյս մնացին, և հաւանական է որ նոյնպէս մնացին Locanaի բնակիչներէն ոմանք⁵¹ : Taranta

⁵¹ Theoph. Continuatus, 268, Cedrenus, 2, 207; J. G. C. Anderson, *The Campaign of Basil I against the Paulicians in 872 A. D.* The Classical Review 10 (1896) 136 f., E. Honigsmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches*, Brussels 1935, 74.

շիշուած է իրրեւ խորամակոն քաղաք մը, բայց նկատելով որ պաշտօնական սահմաններուն մէջ կը գտնուի, իր բնակիչներուն մէջ Հայեր ալ գտնուած պէտք է ըլլան: Իսկ Locana անտարակոյս մեծամասնութեամբ Հայ բնակչութիւն մը ունէր, որովհետեւ իր պետր՝ Հայապօլին Kourtikios (Kourteios)ն էր, որ իր հետեւորդներով կայսերական ծառայութեան մէջ մտաւ⁵²:

Քանի մը տարի ետք, Լեւոն Զ-ի օրով (886-912) Հայկական ուրիշ հոգեր ալ կցուեցան, երբ Հայ պետր՝ Մանուէլ յանձն առաւ Դեպիք անունով ծանօթ գաւառը կայսրութեան յանձնել: Դեպիք: Հայց. Դեպիս) կը գտնուէր Էփրատի եւ Չմշկածաղ-սուի միջեւ եւ հարսուէն սահմանն էր Արածանի, եւ զուտ Հայաբնակ էր: Մանուէլ, իր չորս գաւառներով Պոլիս թելեկցաւ, ուր Էւծ պատիներու արժանապա: Չաւակներէն երկուքին յանձնուեցան կարեւոր պինտորական հրամանատարութիւններ, իսկ միւս երկուքին նոր կալուածներ արուեցան Տրապիզոնի մօտերը: Իր նախկին հոգերը, որոնց միայն երկու Հայերէնութեան շրջաններ ալ՝ Kelzene եւ Կամախ աւերդան մէկը Թաւրիոյ եւ միւսը Կապանիոյ թեմէն անջատուելով, կազմեցին Միջագետքի թեմը՝ նոր թեմը բոլորովին Հայկական էր:

⁵² The ph. Continuatus, 268, Cedrenus, 2, 207

⁵³ Constantine Porphyrogenitus De Admi-

Այդ աստեղները ստուարաթիւ Հայեր
 զգալի արեւմուտք զաղթեցին եւ հաստատ-
 ուեցան այն սահմաններուն մէջ որ կը կապ-
 մեն վերին Թոխմա-սուի շրջանները, ուր
 կը թուի թէ կը գտնուէր Symposion կոչուած
 անապատը, այն սահմաններուն մէջ որ կը
 գտնուի Arabisosի հիւսիսը, ուր բազմաթիւ
 ջրադնացքներ կը միանան եւ կը կաղմեն
 Պիւրամսը (Ճայհան-սու), եւ ուր, հաւա-
 նականաբար, կը գտնուէր Lycandosի հին
 բերդը, եւ, վերջապէս, այն սահմաններուն
 մէջ, որոնք վերին Քարմէլուս գետին (Ջու-
 մանթը-սու) երկայնքը, ուր գետին մօտ
 բարձր տեղ մը, ոչ հեռու Աղիպիլէէն (Յոյնե-
 րուն Ariarathea՞ն), այն սեղիին վրայ որ Կե-
 սարիսցէն Կիւրին եւ Կիւրինէն Մելիտինէ կը
 տանէր, Մամնդուի (Tzamandos) բերդը շի-
 նուած էր⁸¹։ Այս վայրերը հաստատուելու

ministrando Imperio, ed. by Gy. Moravcsik and tr
 into English by R. J. H. Jenkins (Budapest, 1949),
 226—227; *De Thematibus*, ed. Pertusi, 73 and
 139 f. Հրատարակչին մեկնաբանութեան համար
 Honigmann, op. cit., 69.

Ըստ Jenkinsի Միջագետքի թեմը ստեղծուած է
 889ի եւ 901 թիւէ, R. J. H. Jenkins, B. Laourdas,
 C. A. Mango, «Nine Orations of Arethas from
 Cod Marc Gr 524», *Byz. Zeitschrift*, 17 (1954),
 15 Տես նաեւ Const Porph., *De Administrando*
Imperio, vol. II, Commentary, ed. by R. J. H
 Jenkins (London, 1962), 189։

⁸¹ Այս վայրերուն տեղադրութեան համար հե-
 տեւած եմ Honigmann, op. cit., 55, 64—66, եւ քար-
 տէղ Բ հաստըին վերջը։ Փոքր Ասիոյ անապատահայտն

նախաձեռնութիւնը կը պատկանէր բաղձաթիւ հայ պետերու, որոնց զլխաւորը եւ անտարակոյս ամէնէն կարողը եւ ամէնէն ոսպմասէրը Մլեհ մըն էր, բիւզանդական աղբիւրներուն Meliasը:

Մլեհ եւ Մելիիաս) կայսերական գինուորական ծառայութեան մէջ մտած եւ Պուլկարներուն գէմ կոչուած էր Պուլկարոփիկոնի ձախառամարտին մէջ ՅՅԿին, բայց յետոյ շնորհագորի կղած եւ Մելիտինէ վախած էր Արարներուն քով: Քանի մը տարի ետք, Մլեհ եւ ուրիշ չորս պետեր, որոնց երեքը կղայր էին եւ անոր հետ Մելիտինէ վախած էին, արտօնուեցան Բիւզանդական կայսրութիւնը վերադառնալ: Իրենց յանձնուեցաւ սահմանադրութիւն շրջաններէն ոմանց համառոտութիւնը վերոյիշեալ սահմաններուն մէջ, բայց երբ չորս պետերը քիչ տառն ետք անհետացան — մէկը սպաննուեցաւ Արարներուն գէմ կոչուելու տառն, միւսը արտօնուեցաւ եւ վերջինին միւս երկու կղայրներուն յիշատակութիւնը այլ եւս չ'ըլլար — իրականութեան մէջ Մլեհ է որ բարգաւաճ վիճակի մը վերածեց այդ սահմանները, որոնց պարարտ հովիտները այնքան նպաս-

գրութեան մասին տե՛ս J. G. C. Anderson, *The Road System of Eastern Asia Minor with the Evidence of Byzantine Campaigns*. JHS., 17 (1897) 22—24 and plate I, հասցրին վերջը: Honigsmann համամիտ է Andersonի նշանադրմանը:

տաւոր էին անասնաբուժութեան որ մասնաւոր յիշատակութեան արժանացած են — եւ հոն Հայեր բնակեցուց : Ինք է որ վերաշինեց Լիւկանդոսի հին բերդը եւ հիմնեց Յամնդասի նոր բերդը, իրեն տրուեցան պատրիկ, յետոյ՝ մուգխաւրոս տիագոսները եւ երբ չուրջ ՅԱԿին իր պահանջած սահմանները վերածուեցան Լիւկանդոսի թեմին, անոր ատաջին զօրավարը կամ կուսակալը ինք եղաւ : Մեկիտինէէն վերապահապէն սկսեալ Մեկիտս կայսրութեան ծառայեց հաստատրմութեամբ եւ արդիւնաւորապէս : Իր հայ հետեւորդներուն թիւը երբեք չզոսկրեցաւ աւելնալ : Երբ ՅԱԿին մեռաւ, Լիւկանդոսի թեմը լեցան էր Հայերով, ինչպէս կը գրէ Կոստանդին Նիքանեժին⁸⁵ :

Կայսրութեան մէջ Հայերուն թիւը ա՛յլ աւելի աճեցաւ իբրեւ հետեւանք արեւելեան սահմանադրութին վրայ բիւզանդական յորձակողականին, որ սկսաւ շուրջ 927ին : Այս յորձակողականին ամէնէն վճռական գէպըր

⁸⁵ Const. Porphy. D^o Administrando Imperio, Moravcsik and Jenkins, 238-240 Bonn 227-228, De Thematibus, Pertusi, 75-76, 143-146 (Bonn, 32-35); Honigsmann, op. cit., 64 Mel. s. p. ասորին՝ P. Kyriakides, *Io Vavriadi ptoxeu toú Staurakou Mevou*, in *Επιστημονική Ἑπετηρίς της Φιλολογίας*, 29-30, τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Thessalonica, 1932, 320-326; Gregoire, Notes epigraphiques, VII, Byzantion 8 (1933) 79 ff Հմմտ. John Mavrogerdoto, *Digenes Akrites* Oxford, 1956, liii.

Եղաւ, ետք հոգեբաւ կցումին մէջ, Մեղիաին-
նէի գրաւումը 934ին: Մեղիաինն հայկական
չէր, թէեւ գրաւման ժամանակ, Հայեր կր-
նան հոն ապրած բլլալ: Սակայն, կարճ առե-
նաւան մէջ, Մեղիաինն հայկական քաղաք մը
էղաւ ⁸⁶:

Մեղիաիննէի գրաւումը ճամբան քաջաւ
անդրեւիրատեան սահմաններու գրաւման:
Այս վայրերէն ոմանք Մեղիաիննէի էմիրին
կը պատկանէին, որով անոնց բիւզանդա-
կան գրաւումը քաղաքին գրաւումէն ըն-
կաթ տեղի ունեցած պէտք է բլլայ, բայց
ստույգ իւրականներ կարելի չէ տալ: Այս
սահմաններուն մէջ էին Հանձիթի (Khanzi)
չրջանք, որ կը գտնուէր Արամանիի (Arsanias)
հարաւակողմը, այն չրջանին մէջ զոր այս
դեպք Է Եփրատ կը կազմեն հարաւային
սեպարեւեամբ Է կը տարածուէր գէպ-
արեւելի մինչեւ Կէօձիք (Behara, Summo)
իձէն անդին տարածուող Էրկիրը, որ մո-
տաւ այն կէտին որ Տիգրիսի տեղերէն մէկը՝
Արդանուսու Տուրտար կը կարէ, Romas-
polis-ի ընդդ շինուած է, — Arsamosati, ԱՏ-
ՏԱՏ, ՏԻՏԱՏ քաղաքը՝ Արամանիի հարա-
ւային գետափերուն վրայ ո՛ր տեղի տը-
ւելք, Է անոր շրջակայքը, — Է Արամանիի
հիւսիսակողմեան Է Չմշկաճաղ-սուի տը-
ւելակողմեան Էրկիրը: Հանձիթ Է Բոմա-

⁸⁶ M. Canard, Histoire de la dynastie des
Hassanides de Jazira et de Syrie Paris, 1953
736

նոպոլիս կցուեցան Միջնադեպի թեմին⁸⁷, բայց Արսամասատի և Չաչկաձաղ — սուր աբեւեյակողմեան երկիրը կազմեցին նոր թեմեր, որոնք փոխադարձաբար կոչուեցան Arsamosatonի⁸⁸ և Charpezikionի թեմեր, թէ՛ և Վերջինը 949ին քիչ ետք փոխուեցաւ Chozanonի նոր թեմին, որ կը թուի չիմնուած ըլլալ սղոտունները և կը բովանդակէ նոյն ընդհանուր սահմանները⁸⁹: 949ին

⁸⁷ Const. Porph, *De Administrando Imperio*, ed. Moravcsik and Jenkins, 238 (Bonn, 226—227); *De Thematibus*, (Pertusi), 140; Honigmann, op. cit., 70 and 90—92 Romanopolisի տեղադրութեան համար: Եւս մահու հրատարակուած աշխատութեան մը մէջ (1961), Հոնիկման, ուղղելով իր նախկին կարծիքը, Բամանոպոլիսը կը զնէ Արսամասոսացի աբեւեյքը Gabalgur, հայերէն Ճաղաղջուր, այժմեան Զափաղջուր քաղաքին մօտը: E Honigmann, *Trois Memoires posthumes d'histoire et de geographie de l'Orient chrétien* (Acad. Royale de Belgique, Cl des Lettres etc. Mémoires, Tome LIV) (Bruxelles, 1961), 85—123 Իր նախկին նայնացումը կը պահեմ նկատելով որ Chozanonի (Յոզան) և Asmosaton (Շիմչաթի) աշխարհադրական դիրքը դժուարաւ կրնայ համոզել որ Բամանոպոլիս կրնար կցուած ըլլալ Միջնադեպի եթէ դանտէր հան ուր դրած է Հոնիկման վերաբնակելով իր առաջին կարծիքը:

⁸⁸ Const. Porph, *De Administrando Imperio*, 238, ed. Moravcsik and Jenkins, (Bonn, 226); Honigmann, op. cit., 77; Canard, op. cit., 737

⁸⁹ Charpezikionի մասին *De Ceremoniis*, 662, 666, 667, 669; Honigmann, op. cit., 75—77 Chozanonի մասին, *De Administrando Imperio*, ed.

նոր կցում մը Լւս կատարուեցաւ: Թէոզոսուպոլիս (Էրզրում, Qaliqala) կցուեցաւ Լւ կեդրոնը եղաւ նոր Թեմի մը, որ կը բաղկանար Եփրատի Լւ Երատիի ջրակունքներուն շուրջի երկրէն⁹⁰: Այս բոլոր սահմաններուն մէջ Հայերէն կը խօսուէր:

Այս հոգերուն վրայ 966ին աւելցաւ Տարօնը, որ կը զանուի այն շրջաններուն մէջ ուր Արածանիին կը միանայ իր հարկատուն՝ Գարա-սուն, որ կը բղիւի Վանայ լիճին արեւմտեան կողմը բարձրացող Նիմբուա լեռներէն: Տարօնի մայրաքաղաքն էր Մուշ: Գաւառը, անտարակոյս ստրպման տակ, յանձնուեցաւ Բիւզանդիոնի, ի փոխարէն կայսրութեան մէջ ուրիշ տեղերու, Գրիգոր Լւ Բաղրատ (Pancration) եղբայրներուն կողմէ, որ զայն ժառանգած էին իրենց հօրմէն: Բիւզանդացիները, հաւանականաբար, իրենց զիրքը շամբաղնդեցին մինչեւ 975⁹¹: Տարօն, բնականաբար, հայկական դատաւ մըն էր:

Այդ միջոցներուն, Հայերուն ղէպի

Moravesik and Jenkins, 238 (Bonn, 226); Honigmann, op cit 77-78; Canard, op cit 762, n. 99

⁹⁰ Yahyâ Ibn Said, tr. into French by M. Canard in *Extraits de Sources Arabes*. Bruxelles, 1950 (Vasiliev-Gregoire, *Byzance et les Arabes*, II, 2), 95; Honigmann, 79, n. 2, 230.

⁹¹ Cedrenus, 2, 375; Adontz, *Notes Arméno-Byzantines*, Byzantion 9 (1934) 374 f.; *Les Taronites en Arménie et à Byzance*, Byzantion 10 (1935), 541 f.; Honigmann, 48 f.; Grousset, 493 f

Արեւմուտք տարածումը կը շարունակէր : «Հայոց Յաշիկ կաթողիկոսին օրով, կը գրէ Ասողիկ հայ պատմագիրը, հայ ազգը ցրուեցաւ եւ տարածուեցաւ արեւմտեան երկիրները այն աստիճան որ կաթողիկոսը կախկազոսներ ձեռնադրեց ասորական Անախոքի, Կիլիկեան Տարսնի, Սուրբայի (Լուրնայ) եւ բոլոր այս գաւառներուն համար^{92*}» : Սուրբայ Lulon քերդն է Tanafr հարուակազմը եւ կ'իշխէր Կիլիկեան Գաւառէն անցնող Հանապարհին վրայ⁹³ : Վերջնականապէս կայսրութեան կցուեցաւ 876-877ին :

Յաշիկ կաթողիկոսական գահուն վրայ մնաց 972-1002ին⁹⁴ : Բայց այն Հայերը որոնց համար հարկ տեսաւ նոր կախկազոսութիւններ հաստատել անկի առաջ սկսած էին ցրուիլ եւ տարածուիլ, եւ այս պարագան կրնայ հաստատուիլ արեւելեան ուրիշ ազ-

⁹² Steppes (Asiatike of Taron tr Mecler 141, Germanen von Taron H Gelzer, and A Burckhardt (Scriptores sacri et profani 4 Leipzig, 1907, 190 = հր. Մայիստեան, Էջ 258) :

⁹³ [Սուրբայ տեան Յաշիկայ հայրապետին հաւոյ սփռելով տարածեցաւ ազգն հայոց զկազմամբն արեւմրոյց, մինչեւ ձեռնադրել նմա կաթողիկոսութեւ յԱնախոք Ասորայ եւ ի Տարսն Կիլիկիայոց եւ ի Սուրբայ (ասորքերակ' Լուրնայ, եւ յաւեան զգաւաւն յայնոսիկ (հր. Մայիստեան, էջ 258)] :

H. Gelzer, *Ugedruckte und gedruckt veroffentlichte Texte der Nestorianen*, München 1901 563 n 2 Cf Hommann 68

⁹⁴ Et Tournabize *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, Paris, 1900, 154.

բիւրնեբով : Այս աղբիւրներէն մէկը , օրինակի համար , նկարագրելով Նիկեոսի Փոկասի յաջորդական պատերազմները Արարներուն դէմ , կը նշէ թէ բաղձաթիւ Հայեր , փախչելով Բիւզանդիոնի սահմանադրութենէն , Բիւզանդացիներուն կողմէ տեղաւարտուած ցան աճանք Կապադովիոյ Սերասաբան , ուր «այժ բաղձացան» , ուրիշներ Կիլիկիոյ այն բերդերուն մէջ որոնք գրաւուած էին Արարներէն : Կայսերական իշխանութիւնները , անտարակոյս , կը քաջայերէին , զոյգէ նոյն իսկ կը պարտադրէին Հայոց այս տեղափոխութիւնները : Արարներէն գրաւուած քաղաքներուն , ինչպէս Մելիտինէի , Յէնի գրաւուած Անտիաքի եւ ուրիշ քաղաքներու բնակիչներուն թիւը աւելցնելու համար , որովհետեւ այս քաղաքներուն բնակչութիւնը չափ նուազած էր մահամեղաններուն մեծամասնութեան մեկնումին հետեւանալով : Օրինակի համար , ծանօթ է թէ Հայերը եւ Բաղարիկեան Ասորիները Նիկեոսի Փոկասի կողմէ գրեթէ անբնակ դարձած Մելիտինէն բնակիչներով լեցնելու կոչուեցան⁹⁵ : Տասներորդ դարուն Հայոց տարածումը բիւզանդական կայսրութեան մէջ միայն սահմանափակուած չէր կիլիկեան եւ սուրիական նորագրաւ գաւառներուն այլ տեղի

⁹⁵ Bar Hebraeus. Chronography. tr. by E. A. W. Budge, Oxford 1932, 1, 169.

⁹⁶ Honigmann, Malatya, The Encyclopaedia of Islam, 3, London, 1936, 194. Cf. Canard, 736

կ'ունենար նաեւ, ինչպէս ցոյց կու տայ վեր-
րր Սերաստիոյ յիշատակութիւնը, աւելի
հին նահանգներու մէջ, ներառեալ Կեսարիոյ
և Նազիտանդոսի շուրջ կապաղովկեան շր-
ջանները, ուր տասներորդ դարուն հայկա-
կան դպրութիւնը ուղղութիւնը կը հաստա-
տուի ժամանակակից գիտուններու հետա-
զօտութիւններով⁹⁷ :

Նոր արեւելեան աղբիւր մը, նկարագրե-
լով ժ. դարուն Հայոց տարածումը բիւ-
ղանդական կայսրութեան մէջ, կ'աւելցնէ
թէ Հոռոմներուն մղած բոլոր պատերազմ-
ներուն կը մասնակցէր հայ հետեւագործը
և մեծապէս կ'օգնէր անոնց⁹⁸ : Այս վկա-
յութեան մէջ ոչինչ ցոյց կու տայ բիւզան-
դական բանակին մէջ Հայոց յարտերական
թուական ոյժը, բայց վկայութիւնը այս
տարբին առաջնակարգ կարեւորութիւն մը
կը վերագրէ : Տասներորդ դարուն բիւզան-
դական բանակը, ինչպէս միւս բոլոր դա-
րերուն, մինչև կայսրութեան վախճանը
բազկացած էր զանազան ժողովուրդներէ .
𐌕𐌋𐌗𐌊𐌌𐌍𐌎ոց բանակը, օրինակի համար, զոր
առաջաց կայսր Նիկեիոսի հայրը՝ Վարդապ-
Փոկաս առաջնորդեց Սայֆ ալ-Տատայի
դէմ 954ին, բազկացած էր Հայերէ, Թուր-
քերէ, Ռուսերէ, Պուլկարներէ, Ալաւներէ և
Խազարներէ⁹⁹ : Ասանց վրայ կրնանք աւել-

⁹⁷ Gregoire. Notes épigraphiques. 82 f

⁹⁸ Bar Hebraeus, 169.

⁹⁹ Ibn Zāfir. tr. Canard. Extraits des

ցրնել Վրացիները¹⁰⁰, զբիտտոնէացած Սա-
րակինոսները¹⁰¹ և ուրիշ ժողովուրդներ,
որոնք պատերազմներու մասնակցեցան ու-
րիշ առիթներով և որոնց թիւր աննշան շէր
բնաւ : Այսու հանդերձ, երբ կ'ուսումնասի-
րենք այն դանազան պատերազմները զոր
տասներորդ դարուն մզեցին բիւզանդական
բանակները, մեր ուշադրութեան կը բախի
հայ տարրին մշտական ներկայութիւնը :
Հայերը մասնակցեցան ամէն կարեւոր պա-
տերազմի՝ կը կազմէին այբու ձիւին զրեթէ մէկ
երրորդը 911ին և 949ին Կրեաէի զէմ մարդ-
ուած չարարատիկ արչաւանքներուն մէջ,
և միշտ ներկայ են Նիկեփոր Փսկասի ոյմե-
րուն մէջ որոնք յաջողեցան կզգին զբաւել
960ին¹⁰² : Ասոնք Իսապիոյ մէջ կը պատե-
րազմէին Կրեաէի աշխարհակալին մեծ հօրը
Երէց Նիկեփորի հրամանին առկ, Վասիլ

Sources Arabes, 125; Dahibi, *ibid.*, 243 f; Ca-
nard, *H'amdaniides*. Պոլսոյ մէջ 10րդ դարուն
սկիզբը Թուրքերուն, Խաթեզյիներուն և Խա-
ղաթներուն ներկայութեան մասին տես A. A. Vasi-
liev, *Harun-Ibn Yahya and his Description of*
Constantinople, *Seminarium Kondakovianum* 5
(1932) 158.

¹⁰⁰ Cedrenus, 2, 361.

¹⁰¹ Mas'ūdi, tr. Canard, *Extraits des sour-
ces arabes*, 34, 36, Tabari, *ibid.*, 12, Ibn Hauqal,
ibid., 419—421.

¹⁰² De Ceremoniis 1, 652 ff; Leo Diaconus,
op. cit., 14, G Schlumberger, *Un empereur*
byzantin au dixième siècle: Nicéphore Phocas
Paris, 1890, 46.

Ա.ի օրով, և և դարձեալ 934ին Կոսմաս պատ-
րիկին հրամանին առիկ¹⁰³: Անոնք պատե-
րապմեցան Պալքանեան թերակղզիին մէջ,
օրինակի համար, 971ին երբ մեծապէս օղ-
նեցին Ռուսերուն զէմ Յոյհաննէս Չմշկիկի
յաղթանակին, և և դարձեալ 986ին երբ Վա-
սիլ Բ.ի հրամանին առիկ կոսեցան Պուր-
կարներուն զէմ¹⁰⁴:

Ամէն պարագայի մէջ, արեւելեան
սոհմանապաշտին միայն Արարներուն զէմ
պատերապմներուն մէջ է որ բիւզանդական
բանակներուն հայկական զորախումբերը
կարկառուն տեղ մը կը դրաւեն: Յոյհան-
նէս Կուրկուասի (Curcuas) բանակին մէջ
անոնց կատարած գերը որքան որ բարձր
նկատուի չափազանցուած չ'ըլլար: 923ին,
Կուրկուաս ընդհանուր հրամանատարը (Do-
mesticus Scholarum) կարգուեցաւ Բիւզանդիո-
նի արեւելեան բանակներուն, և այս
անուանումը կրնայ սկիզբը նկատուիլ Արար-
ներուն զէմ փայլուն յաջողութեամբ պա-
կուած ընդհանուր յարձակողականին: Միւհ
և իր հայ հետեւորդները, օրինակի հա-
մար, մեծապայն սողակը եղան Մելիտանէի
և չրջակայ երկիրներուն դրաման մէջ

¹⁰³ Gregoire, *La carrière du premier Nicéphore Phocas*, 235 f. 251; Const. Porph. *De Cere-
moniis*, 1, 661.

¹⁰⁴ Stephen (Asoghik) of Taron, 45; cf. Adontz. *Samuel l'Arménien, roi des Bul-
gares*, 49.

Յէկին¹⁰⁵ : Տիւղնոց այս բազմացեղեան բանա-
կին մէջ, զոր Վարդառ Փոկաս Յէկին կաղմեց,
հայ զօրախումբերըր ամէնէն կարեւորներէն
էին : Կ'րոտի թէ անոնք ամենածանր կո-
րուստները կրեցին այն աղէտին մէջ զոր
կրեց բիւզանդական բանակը¹⁰⁶ : Հայերը
չառ ուշադրաւ զեր մը կատարեցին Նիկե-
փոր Փոկասի կիլիկեան և սուրիական պա-
տերազմներուն մէջ ալ¹⁰⁷, և անոնք եղան
գլխաւոր զօրավիպները Վարդառ Սկլերոսի
երը 976ին ապստամբեցաւ Վասիլ Բ.ի դէմ-
¹⁰⁸ : Եթէ շափաղանցութիւն պիտի բլլար
Սկլերոսի ապստամբութիւնը հայկական
աղպային շարժում մը նկատել, բնաւ խնդրոց
տարեկայ չի կրնար բլլալ թէ անոր պէերը
Հայերէ բաղկացած էին : Արեւելեան սահ-
մանադրոյս խնդրուն վրայ բիւզանդական ու-
ժերուն մէջ հայկական տարրին գերակշռու-
թիւնը անտարակոյս հիմը կը կաղմէր մեզի
ժամանակակից գիտունին նկատողութեանը
թէ հայ (այսինքն հայկական ծագումով) և
հայերէնախօս տարրը գերակշիռ եղած բլ-
լալու է բիւզանդական բանակին մէջ խնն-

¹⁰⁵ Canard, *Les H'amdanides*, 731 ff.

¹⁰⁶ Mutanabbi, tr Canard, *Extraits des Sources Arabes*, 323.

¹⁰⁷ Cedrenus, 2, 361, Bar Hebraeus, 168, Canard, *Les H'amdanides*, 807, 822.

¹⁰⁸ Cedrenus, 2, 419, Stephen of Taron, tr Macler, 56, Adontz, *Notes Arméno-Byzantines*, 380; Canard, *H'amdanides*, 844—845.

բարդ դարէն մինչեւ խաչակրութիւնները : Արդարեւ գերակշիռ էր , եթէ գերակշիռ բա՝
սով թեւ ուղենք թէ աւելի կարեւոր էր քան
բիւզանդական բանակին ազդեցին ուրիշ մէկ
տարրը :

Աղբիւրներուն մէջ վկայութիւններ կան
թէ բիւզանդական բանակին մէջ ծառայող
Հայերը կարգապահ էին : Կարելի էլ քան
անոնց վրայ փստահ ըլլալ թէ իրենց գիր-
քերը պիտի սրահէին . յաճախ գատալիք կ'ըլ-
լային , եւ հրամաններուն միշտ էին հնա-
զանդեր¹⁰⁰ . Նկատելով որ այս ամբաստա-
նութիւններուն աղբիւրները մինչեւ մէկ
ստորձան պաշտօնական են , կարելի էլ դա-
նոնք բոլորովին մերժել : Բայց կարգապա-
հութեան պակտը լաճախ կ'ընկերանայ պե-
տրութեան , եւ բիւզանդական բանակին Հայ
գլխուորդներուն պետրութիւնը , յաջորդաւ-
թիւնը եւ սաղմական արժանիքները խնդրոյ
ստորկայ չեն կրնար ըլլալ բնու : Խնդրոյ
ստորկայ չի կրնար ըլլալ նաեւ այն մեծ
նպաստը որ այս գլխուորդները բերած են
տաաներորդ եւ տաանըմէկերորդ դարերուն
բիւզանդական բանակին փայլուն յաջողու-
թիւններուն :

¹⁰⁰ Nicephorus Phocas, *De velitatione bel-
lica*, Bonn, 1828, with Leo Diaconus 88, von
Lingenthal-Zepos, *Ius Graecoromanum*, Athens,
1931, I, 247; Canard, *Les H'amdanides*, 822, J.
Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides dans
l'Asie occidentale jusqu'en 1081* 52, n. 1.

Իններորդ գարուն մերջին չրջանին, տասներորդ և տասներմէկերորդ գարերուն բիւզանդական կայսրութեան քաղաքական և զինուորական կեանքին մէջ Հայոց զերր շատ աւելի խոր տպաւորութիւն կը թողու, երբ քննենք թէ այս ժամանակաշրջանին որոնք էին որ կայսրութեան նախատալիրը մարեցին: Գրեթէ բոլոր զինուորական զեմքերը Հայկական ծաղում ունէին:

Ամէնէն տառջ կայ արքայական տունը, բիւզանդական կայսրութեան ամենափայլուն տունը: Կայսերական տունը որ պետութեան նախատալիրը մարեց ամբողջ այս գարուն չրջանին Մակեդոնական անունով ծանօթ տունն է, բայց մակեդոնական բառը, զոր հոս կը գործածենք, ցեղային նշանակութիւն չունէր, այլ ստատեապէս կը յատկանշէ արքայական տան հիմնադիր Վասիլ Ա. ի ծննդավայրը: Վասիլ Հայ էր, ծնած Մակեդոնիա, ուր ստուարաթիւ Հայեր հաստատուած էին: Անշուշտ արարական ազգայնական մէջ յիշատակութիւններ կան որոնք խնդիր կը յարուցանեն թէ արդեօք Վասիլ չի՞ կրնար Սլաւ եղած ըլլալ: Այս յիշատակութիւններէն ոմանց մէջ պարզապէս Սլաւ կոչուած է առանց ուրիշ բացատրութեան: Ուրիշներու մէջ Սլաւ կոչուած է որովհետեւ մայրը Սլաւ էր¹¹⁰: Մերօրեայ

¹¹⁰ Tabari, tr Canard, Extraits des Sources Arabes, 6, Eutychius, ibid. 25, Ma-

գիտուններէն ոմանք այս յիշատակութեանց լուրջ կարեւորութիւն ընծայած են եւ, հետեւաբար, Վասիլին սլաւական կամ հայկա-սլաւ ծագում մը վերագրած են¹¹¹։ Բայց նկատելով որ թէ բիւզանդական եւ թէ հայկական աւագութիւնները Վասիլին հայկա-կան ծագումը հաստատապէս կը վկայեն, անոնց կարծիքը աւելի քան խնդրական է։ Իսկ արարական յիշատակութիւնները կրր-նան յաւադոյն կերպով բացատրուիլ իրբեւ հետեւանքը այն իրողութեան որ Վասիլին ծննդավայրը Մակեդոնիան էր, որուն ընա-կիչները Սլաւ կը նկատուէին Արարներուն կողմէ։ Թէ բիւզանդական կայսրութեան ամենաօթայտուն արքայական տան հիմնադի-րը Վասիլ Ա. իրապէս Հայ մըն էր թէ՛ հօր եւ թէ՛ մօր կողմէ, կրնայ անպայմանաբար իրողութիւն մը նկատուիլ¹¹²։

Այսպէս, արքայական այն տունը զոր Վասիլ հիմնեց հայկական ծագում ունէր։ Քրոնիկագիրները արձանագրած են եւ իրենց յաջորդներուն աւանդած թէ Վասիլին

ԿՈՇԻ, *ibid.*, 38, 395, Hamza al-Isfahāni, *ibid.*, 47, Ibn al-Athir *ibid.* 139, Sibṭ Ibn al-Gauzi, *ibid.* 165

¹¹¹ Տե՛ս, օրինակի համար, A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire, 324—1453*, 2nd ed. 1952, 301.

¹¹² Վասիլ Ա.ի ծագումին եւ կեանքին տարջին չըջանին մանրամասն ուսումնասիրութեան համար տե՛ս Adontz, *L'Age et l'origine de l'empereur Basile I*, *Byzantion* 8 (1933), 475—550; 9 (1934), 223—260

յաջորդին Լեւոն Զ-ին իրական հայրը Մի-
քայէլ Գ.ն էր եւ, հետեւաբար, Լեւոն Զ.
Վասիլին հարադատ զաւակը չէր։ Այս գրոյ-
ցին ուշադիր քննութիւնը ցոյց տուած է թէ
իրական ոչ մէկ հիմ ունի¹¹³, բայց նոյն իսկ
եթէ ստոյգ ըլլար թէ Միքայէլ իրական հայ-
րն էր Վասիլին յաջորդին, գարձեալ Լեւոն
Զ տո նուազն մասամբ հայ պիտի ըլլար,
որովհետեւ, ինչպէս ընթերցողը պիտի յի-
շէ, Միքայէլին մայրն էր հայուհին Թէոդո-
րա։

Մակեդոնական արքայական տան մէջ
հայկական տարրը զօրացաւ Կոստանդին Յի-
րանեծինի ամուսնութեամբ Բոմանոս Լեկա-
պենտի ազնկան՝ Հելենային հետ։ Այսպէս,
Վասիլ Բ անտարակոյս ամէնէն կարող
զինուորական պետը զոր մակեդոնական ար-
քայական տունը տուած ըլլայ, հայ մեծ մայր
մը ունէր եւ իր մեծ հայրը կոչար մըն էր,
որ իր կարգին թոյն էր արքայական գեր-
դաստանին հայ հիմնադիրին։ Գերդաստա-
նը, ընականաբար, հելլենականացած — թե-
րեւս աւելի ճիշտ է թելը թիւղանդականացած
էր, բայց այս հելլենականացումը ստացաւ
հանդամանք մը որ անտարակոյս կրած էր
գերդաստանին անդամներուն հայկական
ծագումին ազդեցութիւնը, թէ եւ պատմա-

¹¹³ Adontz, La portée historique de l'orai-
son funebre de Basile I par son fils Leon VI
le Sage, Byzantion 8 (1939) 508 ff

բանը չի կրնար ճշտել այս ազդեցութեան աստիճանը :

Տասներորդ դարուն ամենախորոշ երեք կայսրերը օրինաւոր անդամները չէին Մակեդոնական արքայական զերդաստանին , բայց անոր հետ խնամխոցած էին եւ կը յարգէին անոր անդամներուն դահաւարութեան իրաւունքը , թէեւ մէկը պիտի ուզէր , եւ իրօք ալ փորձեց , իր ընտանիքին դահարձրացումը : Այս կայսերէն երկուքը Բոմանոս Լեկապենոս (919-944) եւ Յովհաննէս Զմէկիկ (963-976) հայկական ծագում ունէին , ինչպէս վերջնականապէս հաստատուած է :

Քրոնիկագիրները կ'ըսեն թէ Բոմանոս Լեկապենոս ծնած էր Արմենիակ թեմին մէջ ¹¹⁴ , բայց մեղի ժամանակակից գիտունի մը համաձայն , անոր ծննդավայրն էր Lakape (Lagabine) , Մելիտինէի հարաւարկողքը , եւ իր մականունը Լեկապենոս այս աեղանունէն կը ծագի ¹¹⁵ : Խնարհ ծագում մը ունէր եւ սահմանափակ կրթութիւն մը — եթէ երբեք կրթութիւն ստացած էր : Հայրը Թէոփիլոսիոս անուն մէկն էր , մականունեալ Abastactus , որ , իրրեւ հասարակ գիտութիւն , անգամ մը Վասիլ Ա.ր փրկած էր Սարակի-

¹¹⁴ Theophanes Continuatus, 419; Georgius Monachus, 91.

¹¹⁵ Grégoire, Notules, Byzantion, 8 (1933), 572 ff

նասնեքուն ձեռքը գերի իյնալէ¹¹⁶ : Բայց իբրեւ փոխարինութիւն այս սխրագործութեան ինչ որ շնորհուած էր իրեն, ըստ երեւոյթին, գինքը հարստացուցած չէր : Ամէն պարտադայի մէջ, կ'ըսուի թէ իր սրդին չքաւոր էր երբ Պոլիս եկաւ և ծառայեց կայսերական նաւատորմիդին մէջ : Բայց ուշիմ էր և գիտէր մարդիկը ճիշտ գտաել, սրով հարպհեալ աստիճանի բարձրացում ունեցաւ մինչև որ Սամասի նաւային թեմին կուսակալը եկաւ և, յետոյ, նաւատորմիդին մեծ ծովակալը (Drungarius) : Վերջին պաշտօնը պատահութիւն ընծայեց իրեն յաղթական ելլել այն պայքարին մէջ որ ծաղկեցաւ Լևոն Զ-ի սրդւոյն՝ Կոստանդին Միրանեծինի անշտփահասութեան շրջանին և տիրեց իշխանութեան : Ուր դեկտեմբերին կայսր պատուեցաւ պատանի կայսեր հետ իշխանութիւնը վարելու համար : Իր գուսարը արդէն ամուսնացած էր պատանի կայսեր հետ : Այսպէս է որ այս գեղջուկ Հայր կայսր եկաւ և իր աղջիկը կայսեր մը կինը, կայսեր մը որ ինքն ալ ուրիշ Հայու մը թոռն էր : Բայց

¹¹⁶ Georgius Monachus, 841; Symeon Magister, 690; Theodosius Melitenus, 178. Const. Porph. Բամանս զհասարակ, անդրադառնալ մէկը կը կոչէ և ոչ թէ մէկը անոնցմէ, որոնք հռոմէական ազգային բարբերուն հետեւած են սկիզբէն ի վեր De Administrando Imperio (Moravcsik and Jenkins) 72 (Bonn 88). Տես նաև Liudprand of Cremona, Works, tr. by E. A. Wright, New York, 1930, 119 ff.; 127.

այսքանով չվերջացաւ զործր: Բոմանոս չորս գաւաի ունէր, որոնց Լրեքը՝ Քրիստոփորը, Ստեփանոսը և Կոստանդինը զահարածրացուց իբրեւ իր զահակիցները: Չորրորդը, Թէպիլիակոս, Լաքը պատրիարք կարգեց: Այսպէս, Եկեղեցին և պետութիւնը ամբողջովին ձեռքը ինկան այն հասարակ հայ զինուորին սրղւոյն և թոռներուն, որ ծառայած էր Վասիլ Ա.ին և որուն թոռնուհին ալ ամուսնացած էր այդ կայսեր սերունդին միակ վերապրող իշխանին հետ: Թէև այս Հայուն որդին և թոռները հետագային իշխանութենէ ինկան, իր թոռնուհին, իբրեւ կինը Կոստանդին Միքանեմինի, կայսրուհի մնաց և կայսրութեան տաւալածորդ կայսրը, այն որ հայրը Լգաւ մեծ Վասիլ Բ.ին ¹¹⁷:

Յովհաննէս Չմշկիկի ծաղումը տարրեր էր: Կը պատմութի թէ Խոյան հայկական դատարին մէջ ծնած էր այն տեղը որ իր անունով Չմշկածաղ կոչուեցաւ ¹¹⁸: Յովհաննէս Կուրկուսա (Cucuas, Գուրգէն) hikanatoներու հրամանատարը, որ Վասիլ Ա. ի որով բանակին մէջ ծառայեց և անոր զէմ

¹¹⁷ Բոմանոս Լեկապինոսի իշխանութեան մասին S. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and His Reign*, Cambridge 1929.

¹¹⁸ Matthew of Edessa, *Chronique* (E. Dulaurier) 16, 374 Հմմտ Միքայէլ Ասորի հայերէն թարգմանութիւնը V. Langlois, *Chronique de Michel le Grand*, 281, Leo Diaconus, op. cit., 92.

դատադրեց¹¹⁹ Չմշկիկին նախնին էր ուղիղ
 գիծով : Չմշկիկի հօրը անունը ծանօթ չէ ,
 բայց մեծ հայրը Թէոփիլոս կը կոչուէր և
 նահանգային կուսակալ մը և զինուորական
 հրամանատար մըն էր , որ նշանատու հան-
 դիսացու Արարներուն զէմ մզուած պատե-
 րազմներուն մէջ Բամանոս Լեկապենոսի
 օրով : Թէոփիլոսին եղբայրը ուրիշ մէկը չէր
 բայց Էթէ հայազգին Յովհաննէս Կուրկուսա ,
 որ , նոյն ժամանակի ընթացքին , փայլուն
 հրամանատարն էր Բիւզանդիոնի արեւելեան
 բանակներուն : Այսպէս , Չմշկիկ , մէկը Բիւ-
 ղանդիոնի իրապէս մեծ զինուոր-կայսերե-
 րէն , ծնունդով կը պատկանէր նշանատու
 հայ ընտանիքի մը , որ մաս կը կազմէր Բիւ-
 ղանդիոնի զինուորական ազնուականու-
 թեան : Ամուսնութեամբ խնամբացած էր ու-
 րիշ մեծ ընտանիքներու հետ : Իր տառջին
 կինը Մարիա , որ մեծած է Չմշկիկի գահա-
 կալութենէն տասջ , զուտուն էր Վարդառ
 Սկյերոսին , որ մէկ անդամն էր հայկական
 ծագումով նշանատու ընտանիքի մը¹²⁰ : Մօ-
 րը գիծով ազգական էր տասներորդ դարուն
 հզորագոյն բիւզանդական ընտանիքներէն
 մէկուն՝ Փսկասներուն¹²¹ : Իր երկրորդ կինն
 էր Թէոդորա , զուտորը Կոստանդին Պիրա-

¹¹⁹ Theoph. Contin., 277; Cedrenus, 2. 213.
 Cf. A. Vogt, Basile le empereur de Byzance, 153.

¹²⁰ Leo Diaconus. 117; Cedrenus, 2. 384.

¹²¹ Leo Diaconus, 38, 99.

նեծինին և հայադդի Հելլենին¹²² : Թէոդորոսի հետ իր ամուսնութեամբ և որ օրինաւորութեան երեւոյթ մը ստացաւ կայսերական զահուն իր կողմէ զբաւումը : Գահարծրացած և բարդաստղանութեամբ, մարդաստղանութեամբ մը սրուն մէջ ինք անմեղ չէր, բայց ինք մեծապէս տեւոյց զահուն փայլի և զահր անխախտ փոխանցեց Կոստանդին Ներսէսեանին թոռներուն՝ ՄԷԾԻ Վասիլ Բ. ի և անոր նուազ կարող եղբորը Կոստանդինին :

Տասներորդ դարուն երրորդ կայսրը, որ օրինաւոր մէկ անդամը չէր Մակեդոնական արքայական զերդաստանին բայց անոր հետ կապ ունէր, Նիկիւսիոս Փոկասն է, կայսրութեան տրիշ մէկ իրապէս մեծ գինուոր-կայսրը : Փոկաս կը պատկանէր տասներորդ դարուն ամէնէն նշանաւոր բիւզանդական զերդաստաններէն մէկուն : Այս զերդաստանին սկզբնաւորութեան մասին ունի տեղեկութիւն չունինք : Փոկաս անունը յիշուած է նոյն իսկ հինգերորդ դարուն, և անոր կը հանդիպինք վեցերորդ դարուն ալ, և անշուշտ կայ Փոկաս կայսրը, ըստ երեւոյթին կապազովեան ծաղումով, որ զահրեկէց բրաւ Մաւրիկի և իր կարգին զահրեկէց եղաւ Հերակլիոսէն եօթներորդ դարուն սկիզբը¹²³ : Բայց փաստ զոյուծին

¹²² Ibid., 127.

¹²³ Georgina Buckler, *A Sixth Century Byzantium*, Byzantium 6 (1931) 409 f.

չունի թէ տառներորդ դարուն այս մեծ գեր-
դաստանը սեւէ կապ ունէր այս հին Փոկաս-
ներուն հետ : Անշուշտ, աւանդութիւն մը
զոյսութիւն ունէր Բիւզանդիոսի մէջ թէ
տառներորդ դարուն Փոկասները հին գեր-
դաստան մըն էին, և այս աւանդութիւնը,
զոր գերդաստանը յայտնօրէն որդեգրած էր,
զանոնք կը կոչէր *Fabiasներու* (*Fabu*) մեծ
տան շատախոյեւրուն հետ, որոնք կ'ըսուի
թէ ի սկզբան Պոյիս բերումը էին, որիչ
նշանատար քեառնիքներու հետ, Կոստանդին
Մեծի կողմէ ¹²⁴ : Բայց այս աւանդութիւնը
հաստատող փաստ մը զոյսութիւն չունի :
Իրականութեան մէջ, այս գերդաստանին
տուֆին ծանօթ անգամին մասին իններորդ
դարուն երկրորդ կէսէն աւելի հին յիշա-
տակութիւն մը զոյսութիւն չունի :

Այս հնադոյն անգամը Կապադոքոսիա-
ցի, այսինքն Կապադոքոսիա ծնած Փոկաս
մըն էր, որ իր մարմնական այժով և քա-
ջատարութեամբ ուշադրութիւն գրաւեց և
Վասիլ Ա զինքը *turmarch* անուանեց ¹²⁵ :
Փոկաս Նիկեփորոս անուն որդի մը ունէր,
որ Երիտասարդ հասակին Վասիլ Ա-ի ուշա-
դրութեան առարկայ եղաւ և այսպէսով
մաս կադմեց այս կայսեր անմիջական շրջա-
նակին : Այսպէս սկսաւ փայլուն առօրեայ
մը, որ տեւեց մինչեւ Լևոն Զ-ի իշխանու-

¹²⁴ Attaliates, *Historia*, 217 ff.

¹²⁵ Gregoire, *La carrière du premier Nicéphore Phocas*, 250.

թիւնը և որուն ընթացքին Նիկեփորոս նշանաւոր եղաւ իբրեւ նաշանդային կուսակալ և պատերազմի գաշտին վրայ իբրեւ ընդհանուր հրամանատար ¹²⁶ : Իր երկու որդիները Վարդաս և Լևոն ալ իր օրինակին հետեւեցան : Լևոն, Կոստանդին Միրանեծինի անշափաճասութեան գաշակալութեան համար մղուած պայքարներուն մէջ պարտուեցաւ Բոթանոս Լեկապենոսէն ¹²⁷, բայց Վարդաս չարունակեց երկար տարիներ կայսրութեան ծառայել Վարդաս հայրն էր Նիկեփոր Փոկաս կայսեր ¹²⁸ :

Այսպէս, Փոկասները, ծագումով կապադոպիկացի էին և իրենց կայսրածները կը գտնուէին Կապոպոպիկոյ մէջ : Այս նաշանդին մէջ իններորդ դարուն անտարակոյս գերակշիռ էր յունախոս տարրը ¹²⁹, իրողութիւնը որ եթէ ընտանիքին յունական անունին հետ իր կապակցութեամբ նկատի առնուի, խորհիլ կու տայ թէ Փոկասները յունական ծագում ունէին : Բայց այս տեսութիւնը չէ որ, ի վերջոյ, ինչպիսիք պարտադրած է : Ազոնցի կարծիքով, որուն կը հետեւի Grégoire ալ, Փոկասները, ինչպէս ուրիշ բազմաթիւ փոքրասիական ընտանիքներ

¹²⁶ Խանդամանութեանց համար, Ibid., 232—250.

¹²⁷ Cedrenus, 2, 285 f.

¹²⁸ Ibid., 2, 285, 316, 327.

¹²⁹ Cf. Adontz et Grégoire, Nicéphore au col roide, Byzantion 8, 208

իններորդ դարուն Հայ էին : Այս երկու դի-
տունները իրականութեան մէջ կը հիմնուին
այն իրողութեան վրայ թէ Վարդաա հայ
անձնանունը , որ դարձածուած է գերդաս-
տանին գրեթէ բոլոր սերունդներուն մէջ ,
անոնց հայկական ծագումին ի նպաստ պա-
րագայ մըն է : Որովհետեւ Բիւզանդիոնի
մէջ , ուր ձգտումը որոշապէս գէպի հելլե-
նականացում էր եւ անձնանունները յունա-
կան ձեւերով կը փոխուէին , ոչ-յունական
անունի մը պահպանումը կրնայ միայն նշա-
նակել թէ այդ անձնանունին տէրը եթէ ոչ
ամբողջովին գէթ մասամբ ոչ-յունական
ծագում ունէր :

Մակայն Փսկասներուն մէջ երկու անուն
կայ որոնք յաճախ կը յիշուին , եւ ուշադրաւ
կանոնաւորութեամբ : Այս անուններն են
Նիկեփորոս եւ Վարդաա , առաջինը յունա-
կան եւ երկրորդը հայկական անուն մը :
Այսպէս , Նիկեփոր Փսկաս , համբաւաւոր
գործարար որ ծառայած է Վասիլ Ա.ի եւ
Լեւոն Զ.ի օրով , իր որդիներէն մէկուն ա-
նունը Վարդաա իսկ միւսինը Լեւոն գրած է :
Վարդաա իր կարգին իր որդիներէն մէկուն
Նիկեփորոս (ապագայ կայսրը) եւ միւսին
Լեւոն անունը տուած է : Նիկեփորոս կայսրը
որդի մը ունէր որ հօրը պահակալութենէն
տասջ մեռած էր եւ որուն անունը Վար-
դաա էր ¹³⁰ : Եթէ մանուկը մեծցած եւ պա-

¹³⁰ Cedrenus. 2:351.

տակ մը ունեցած բլլար, անկասկած անունը
Նիկեփորոս պիտի դնէր: Նիկեփորոս կայսեր
կորայրը Լևոն բազմանգամ՝ բնտանիք մը
ունէր: Իր որդիներէն մէկը Նիկեփորոս կը
կոչուէր, իսկ միւսը՝ Վարդան, համբաւա-
ւոր Վարդան Փոկասը որ ապստամբեցաւ
Վասիլ Բ-ի դէմ: Այս Վարդան Փոկասը Նի-
կեփորոս անուն որդի մը ունէր, որ իր կար-
գին իր որդւոյն Վարդան անունը տուաւ ¹³¹ :
Վերջին անգամ Փոկասներուն մասին կը
խօսուի Վասանիատ կայսեր (1078—1081)
տօթիւ, որ կը յայտարարէր թէ ինք Փոկաս-
ներէն կը սերէր: Իր մկրտութեան անունը
Նիկեփորոս էր ¹³² :

Բոյրօժին բացայայտ է թէ Վարդան և
Նիկեփորոս անուններուն գործածութեան
մէջ Փոկասները կանոնի մը կը հետեւէին, որ
հետեւեալն էր. մեծ հայրը և թոսը սովո-
րաբար նոյն անունը կը կրէին: Եւ եթէ այս
կանոնէն կարելի է հետեւութիւն մը հանել
սա է թէ առաջին Փոկասը, զոր Վասիլ Բ.
անուանած էր և որուն անունը ծանօթ չէ,
չառ հաւանաւոր Վարդան կը կոչուէր և
իր հայրը, զատելով իր որդւոյն անունէն,
Նիկեփորոս:

Փոկասներուն մէջ այս անուններուն
յաճախ և կանոնաւոր գործածութիւնը

¹³¹ Առիթ տեղեկութեանց համար տես Adontz et Grégoire. Nicéphore au col roide, 205 ff

¹³² Cedrenus. 2. 726, Attaliates 229. Cf. Buckler, 407 ff.

յայտնօրէն կը ներկայացնէ բնականեկան կու-
րեւոր աւանդութիւն մը : Եւ այս աւանդու-
թիւնը թերեւս դուրի չէ կապ ունենալէ
զերդաստանին ցեղացին ծագումին հետ :
Տասներորդ դարուն , Փոկասները շատ հա-
ւանականաբար խառն ծագում ունէին : Մէկ
կողմը Յայն էր կամ խորապէս հելլենականա-
ցած , միւս կողմը Հայ էր : Ո՞ր կողմը Յայն
էր եւ ո՞ր կողմը Հայ : Բնականաբար այս
հարցումին կարելի չէ պատասխանել սեւէ
ստուգութեամբ , բայց դատելով բնասնիքին
անունէն , յայն կողմը հաւանականաբար
որոշ կողմն էր : Նիկեփորոս Փոկաս մը ,
թերեւս հայրը այն Փոկասին զոր Վասիլ Ա
Խորանիւնի անուանած էր , աղջիկ ստած էր
հայ բնասնիքէ մը , որուն պէտք Վարդան
մին էր , եւ այսպէս հիմնուած է տասներորդ
դարուն մեծ զերդաստանը :

Ընտանիքին մէջ պարծածուած անունե-
րուն վրայ հիմնուած այս աւանդութեան ի
նպատակ կը թուէր բնականեկան ծագումին մա-
տին այն աւանդութիւնը որ արդէն յիշուե-
ցաւ : Ըստ այս աւանդութեան Փոկասները ,
պէտք է յիշել , կը սերէին Fabiusներէն զոր
ՄԷԸՆ Կոստանդին Կ . Պոլիս բերած էր : Բայց
այս ընտանիքը՝ մէկ կողմն էր . միւս կողմը
իրերական ծագում ունէր եւ կը բարձրանար
մինչեւ այն Իրերիացիները զոր , ինչպէս
կ'ըսեն , Կոստանդին արեւմուտքէն բերած
էր եւ բնակեցուցած այն սահմաններուն մէջ
ուր հին ասէն կը բնակէին Ասորեստացի-

ներքի, յետոյ Մարերբ և աւելի և աք Հա-
յերբ¹³³։ Արդեօք տախա ծածկարանական
ականարկութիւն մըն է Փոկասներուն գէթ
մէկ կողմին հայկական ծագումին։ Կարելի
է այսպէս մեկնել, մանաւանդ որ Վարդա-
հայկական անունը այնքան յաճախ և այն-
քան կանոնաւոր կերպով գործածած են
անոնք։

Հետևարար, Փոկասներբ, Էթէ ոչ ամ-
բողջովին հայկական ծագում ունէին, գէթ
մասամբ այդպէս էին, ինչ որ բնականաբար,
կը նշանակէ թէ Նիկեփոր Փոկաս, մէկը
տասներորդ դարուն երեք կայսերէն, որոնք
Մակեդոնական տան օրինաւոր անդամները
էին, առնուալն մասամբ հայկական ծագում
ունէր։

Այսպէս, Վասիլ Լ. ի գահակալութենէն
սկսեալ մինչև Վասիլ Բ. ի (867—1025)
մահը բոլոր կայսրերը որ բիւզանդական դո-
հուն վրայ բաղձած են հայկական կամ մա-
սամբ հայկական ծագում ունէին։ Բայց,
այս ժամանակաշրջանին Բիւզանդիոնի գի-
նուորական և յաղաքական պետերուն մէջ,
բայ ի կայսրերէն, սրիշ չատերը կային
որոնք Հայ էին կամ Հայերէ սերած էին։
Ասանց մէջ էին բիւզանդական պատմութեան
ամէնէն կարող գինուորական հրամանա-
տարներէն և պաշտօնատարներէն ամանք։
Այս զօրավարներէն և պաշտօնատարներէն

¹³³ Attaliates, 220 ff.

ոմանք կը պատկանէին Երկար Լաւենէ ի վեր
կայսրութեան մէջ հաստատուած հայկական
ծաղումով ընտանիքներու : Ուրիշներ նոր
եկած էին, և զեռ ուրիշներ ալ, որոնք
տաջին անդամ պատմութեան ըմբին վրայ
կ'երևային, կրնան Երկար ատենէ ի վեր
հաստատուած ըլլալ, թէեւ այս մասին
ոչինչ ծանօթ է :

Տարակոյս չկայ թէ տասներորդ դարուն
տաջին կէսին բիւզանդական ամէնէն կա-
րող զօրավարը պատերազմի գաշտին վրայ
հայտդին Յովհաննէս Կուրկուտան (Curcuas)
է : Կուրկուտա կը պատկանէր ատենէ մը ի
վեր կայսրութեան մէջ հաստատուած բարե-
կեցիկ ընտանիքի մը : Աղղականութեան կա-
պեր ունէր Գանդրայի մետրոպոլիտներէն
մէկուն հետ, որ Քրիստոֆոր կը կոչուէր և
որուն համար կ'ըսուի թէ Կուրկուտան տա-
ջին գաստիարակը եղած էր : Իր մեծ հայրը,
որ նոյնպէս Յովհաննէս կը կոչուէր, այն
Կուրկուտան է որ, Hikannatosներուն հրա-
մանատարի հանգամանքով կը ծառայէր և
դաւաղրեց Վասիլ Ա-ի դէմ¹³⁴ : Երիտասարդ
Յովհաննէս Կուրկուտա կարկառուն զէմք մը
եղաւ Բոմանոս Լեկապենոսի օրով : 923ին
ընդհանուր հրամանատար անուանուելով
Բիւզանդիոնի արեւելեան բանակներուն,
Կուրկուտա այդ պաշտօնը վարեց աւելի քան
քսան Երկու տարի, և այդ ժամանակաշրջ-

¹³⁴ Theophanes Continuatus, 426

ջանին գրեթէ մշտապես պատերազմ վարեց Արարներուն դէմ և գրեթէ միշտ ջախջախիչ յաղթանակներ չաճեցաւ ¹³⁵։ Գրեթէ նոյնքան կարող և անոր նման սժտուած էր իր եզրայրք Թէոփիլոս որ, ինչպէս բռուցաւ, մեծ հայրն էր Եովհաննէս Չմշկիկ կոյսեր։ Եովհաննէս Կուրկուա պաշտօնէ հանուեցաւ Եւէին և իրեն յաջորդեց պատրիկ Պանթերիոս, որ ազգական ըլլալով Բոմանոս Լեկապենոսին, հաւանականաբար նոյնպէս հայ էր ¹³⁶։ Եովհաննէս Կուրկուասի սերունդին անդամները կայսրութեան քաղաքական և զինուորական կեանքին մէջ կարկառուն դերեր կատարեցին տասներորդ դարուն վերջին շրջանին և տասնութէկերորդ դարուն սկիզբը ¹³⁷։

Բոմանոս Լեկապենոս նաւատորմիդին վերին հրամանատարութիւնը յանձնեց երկուր տանէ ի վեր կայսրութեան մէջ հաստատուած հայկական ծաղումով բնաւնիքի մը մէկ անդամին։ Այս անդամն էր պատրիկ Ալեքսիոս Մուսեյէ, որուն բնաւնիքը ինններորդ դարուն սկիզբներն իսկ արդէն կարկառուն դիրք մը ունէր։ Ալեքսիոս նաւատոր-

¹³⁵ Ibid., 426 f., Եովհաննէս Curcuasի առաջնորդին մասին տես Runciman, The Emperor Romanus Lecapenus, 135—150։

¹³⁶ Theophanes Continuatus, 429, Georgius Monachus, 917.

¹³⁷ Theophanes Continuatus, 428; Cedrenus, 2, 347—348, 405, 483

միշին ծովակալ անուանուեցաւ և այս հան-
դամանքով մտանալեցաւ պուլկար Սիմէո-
նի գէժ պատերազմներուն և հետի մէջ
սպաննուեցաւ¹³⁸։ Բամանոս իր ազգիկներէն
մէկը ամուսնացուց Մուսելի ընտանիքին
մէկ անդամին, թերեւս նոյն իսկ Մուսելի
հետ և խնամխանեալ այս հազով զօրացուց
գերդաստանին մէջ հայ տարրը։ Այս միտ-
թեհէն ծնաւ մաշխտարոս Բամանոս Մուսելի
որ հուսակալ եղաւ Ուսիկիոն թեմին
կոստանդին Պերանեծինի իշխանութեան
օրով։ Էկկապեհասեաններուն տապալու-
մէն ետք այնքան ընդարձակ կայսրածնե-
րու տէր էր Ֆիլոմեիոնի շրջանին մէջ որ
Վասիլ Բ յարմար գտաւ զանոնք գրաւել¹³⁹։
Ըստ երեւոյթին, այս գրաւումը շքասրտ-
թեան մատնեց ընտանիքը։ Մուսելի ըն-
տանիքին կը պատկանէր թերեւս հայապ-
ղին Այեքսիոս, որ Կիպրոսի հուսակալ եղաւ
Վասիլ Ա. ի¹⁴⁰ օրով։ Այեքսիոս անունը այս
ընտանիքին սիրելի անունն էր։

Մուսելի ընտանիքը յիշուած է նաեւ
Կրէնիտեան (Krenitac) ընտանիք անունով։

¹³⁸ Theophanes Continuatus, 401, Georgius Monachus, 893—896.

¹³⁹ Cedrenus, 2, 343; Theophanes Continuatus, 443 Cf. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus*, 61. *Romanus Musele* — ի սեպհակո-
նութեանց գրաւման մասին տես Lingenthal-Zepo
1, 266, ծան. 48:

¹⁴⁰ *De Thematibus* (Pertusi, 81).

Կրենիտեա անունը առաջին անգամ դարձա-
ծուած է Ալեքսիոս Մուսելիէի հետ առն-
չութեամբ, որ, ինչպէս գիտել տրուեցաւ,
ամուսնացած էր Թէոփիլոս կոյսեր աղջկան
Մարիայի հետ: Բայց անունը յայտնօրէն
տուելի հին էր, որովհետեւ կ'ըսուի թէ Ալեք-
սիոս գրաւած է Կրենիտիսոսցի, այսինքն
Կրենիտեան ընտանիքին տիկնոջ տուները:
Թէ Կրենիտեանները եւ Մուսելիէի գլխաւոր
դերպաստանը նո՛յնն էին թէ անոր մէկ
ճիւղն էին միայն՝ չաաւ որոշ չէ: Ամէն պա-
րագայի մէջ, հայկական ծագում ունէին:
Մանօթ է որ անոնցմէ ոմանք կարեւոր պաշ-
տօններ վարած են, ինչպէս Գէորգ, Պրո-
կոպիոս, Արտարա, Արտարաի սրդին
Արեւսարմ (Արիստղոմ) եւ Փառպոյ: Գէորգ
ծասուցեց Լեւոն Զ.ի օրով եւ պաշտօն ստա-
ցաւ հետապնդել Սամոասը¹⁴¹, երբ այս վեր-
ջինը վախաւ: Պրոկոպիոս հրամանատարն
էր բիւզանդական այն բանակին որ զրկուե-
ցաւ պուլկար Սիմէոնի գէմ ՏՅԱին, եւ պար-
տուեցաւ ու սպաննուեցաւ: Արտարա Pro-
topatharius (գլխաւոր զինակիր) կուսակալ
եղաւ Պեղոպոնէսի եւ Հելլադացի Բամանոս
Լեկապենոսի իշխանութեան օրով: Արիստ-
ղոմ մասնակցեցաւ ՅԱին Կոստանդին Տու-

¹⁴¹ Սամոասի մասին տես R. Janin, «Un Arabe ministre à Byzance: Samonas». Echos d'Orient 36 (1935), 307—308: Բայց մասնաւորապէս R. J. H. Jenkins, «The Flight of Samonas», Speculum, 23 (1948), 217—235:

կիծի կողմէլ գահը դրաւելու համար կողմակերպուած դատադրութեան. աշխերը խաւարեցուցին և աքսորուեցաւ : Փառալու բիւղանդական կուսակալը ևդու Լոմարաբախյի Բոմանոս Լիկապենոսի օրով : Կայսերական զեապանի հանգամանքով բանակցութիւն վարեց Իւկ տը Փրովանսի (Hugue de Provence) աղջկան և Կոստանդին Յիւրանեմիւնի երիտասարդ որդւոյն ամուսնութեան համար . Ուրիշ Կրենիտեան մըն ալ կայ , որ միայն յիշուած է իբրեւ գլխաւոր զինակից , և զոր Բոմանոս Լիկապենոս իբրեւ թարգման զարձանեց Տարանի հայ իշխաններուն հետ իր բանակցութեանց մէջ : Անկարելի է բռնի թէ ով էր այս Կրենիտեանը , բայց այն տեղեկութիւնը թէ հայ իշխաններուն հետ բանակցութեանց առեն թարգմանի պաշտօն վարած է , շահեկան է , որովհետեւ ցոյց կու տայ թէ , ինչպէս Աղոնց գիտել տուած է , Կրենիտեանները , թէ և Երկար առենէ ի վեր կայսրութեան սահմաններուն մէջ հաստատուած էին , սակայն կը շարունակէին հայերէն խօսիլ : Այնպէս կ'երեւայ թէ այս Կրենիտեանը իր կարկառուն գիրքը պահած է տասնութ հարորդ դարուն կէսէն ետք ալ ¹⁴² :

Սկիւրոսեանները , որոնց առաջին ծանօթ անդամը , ինչպէս արդէն բնուեցաւ ,

¹⁴² Krenitեաններուն մասին տես Adontz, Les Taronites en Arménie et à Byzance, Byzantion, 10 (1935), 535—540 :

Պէղոպոնէսի կուսակալն էր իններորդ դարուն սկիզբը, ուրիշ Հայ գերդաստան մըն էր, որ տասներորդ դարուն կայսրութեան շտղաքական և ղինուորական կեանքին մէջ գերազն իարեւորութիւն մը ստացաւ։ Պատրիկ Նիկեփորոս Սկլերոս Լեւոն Զ.ի օրով ծառայեց և իրեն վստահուեցաւ Հունգարները սուլկար Սիմէոնին դէմ գրգռելու գործը, զոր յաջողութեամբ պսակեց¹⁴³։ Անտարակոյս գերդաստանին տմէնէն կարեւոր անդամն էր Վարդառ Սկլերոս։ Չմշկիկի օրով, բիւզանդական բանակներուն վերին հրամանատարի հանդամանքով¹⁴⁴, Վարդառ պատերազմի գաշտին վրայ նշառաւ հանդիսացաւ, բայց իր անունը աւելի ծանօթ է Վասիլ Բ.ի դէմ իր ապստամբութեամբ, ապստամբութիւն որուն մէջ, ինչպէս գիտել տրուեցաւ, իր ղինուորները մեծամասնութեամբ Հայ էին, և քիչ մնաց որ այս ապստամբութեան շնորհիւ գահ բարձրանար¹⁴⁵։ Սկլերոսեանները խնամիրացած էին ուրիշ հզօր գերդաստաններու հետ։ Վարդառին քոյրը Մարիա ամուսնացած էր Բոլհանէս Չմշկիկի հետ։ Եղբայրը Կոստանդին՝ Փսկասի մը հետ, որ Նիկեփո-

¹⁴³ Theophanes Continuatus, 358; Cedrenus, 2, 255.

¹⁴⁴ Cedrenus, 2, 417.

¹⁴⁵ Bardas Sklerosի ապստամբութեան մանրամասնութիւնները տես G Schlumberger, *L'épopée byzantine*, 1. Paris 1896, 354 ff.; 726 ff.:

բոս կայսեր քրոջ ազջիկն էր եւ Վարդաս
բոյրն էր Փսկասի, որ Սկլերոսի հակա-
ռակորդն էր¹⁴⁶։ Եւ թոք Վասիլ Արկի-
րեան (Argyri) զերդաստանին մէկ անդա-
մին՝ ապագայ կայսր Բամանոսին քրոջը Pul-
cheriaի հետ¹⁴⁷։ Սկլերոսեանները քաղաքա-
կանօրէն ազդեցիկ էին ամբողջ տասնամէ-
կերորդ դարուն։ Սկլերոս մը մասնակից էր
այն ղինուորական ապստամբութեան որ Խա-
հակ Կոմնենոսը դա՛ւ բարձրացուց 1057ին¹⁴⁸։
Ուրիշ մը մասնակցեցաւ այն ապստամ-
բութեան որը Ալեքսիս Կոմնենոսի գլխի կազ-
մակերպեց Անեմաս ընտանիքը¹⁴⁹։

Արդէն յիշեցինք մազիաւորոս Սաւմա-
նոսը, որդի Calomariaի եւ հայազգի Արչաւի-
րի, որ Կոստանդին Միրանեմինի անչափա-
հասութեան ատեն նշանակուած խնամակալ-
ներէն մէկն էր¹⁵⁰։ Բայց կայսրութեան կեղ-
րոնական կառավարութեան մէջ աւելի կա-
րեւոր դիրք մը զբաւուած էին հայկական

¹⁴⁶ Cedrenus, 2, 392։

¹⁴⁷ Ibid, 2, 483, 501, Michael Psellos, *Chronographie*, ed. E. Renauld. Paris 1926—1928, 125, 142 Constantine IX, ch 15, ch 50 Վա-
սիլին ազջիկը ամուսնացած էր Կոստանդին Թ Ի հետ
կայսր բլլալէ առաջ։ Վասիլի թոռնուհին զեղեցիկն
Սկլերքեանն էր, որ Կոստանդին Թ Ի սիրուէին Էղաս
Psellos, Idem.

¹⁴⁸ Cedrenus, 2, 622։

¹⁴⁹ Anna Comnena, 2, 155 (Bonn); 3, 70
(Ed., B. Leib, Paris, 1945).

¹⁵⁰ Տէս Ժան. 66։

կամ մասամբ հայկական ծագումով երկու-
սն՝ : Մէկը Stylianos Zaoutzesն է , միւսը Pa-
racoenomenus Վասիլը : Չաուցէս Մակեդոնիա
ծնած Հայ մըն էր , որուն առաջին անգամ կը
հանդիպինք Վասիլի Ս.ի շրջանակին մէջ :
Յայտնօրէն մէկն էր այն պաշտօնատարնե-
րէն որոնք Վասիլի փտաշուքիւնը շահած
էին օրինակէն աւելի , որովհետեւ Վասիլ
մեծնելէն քիչ առաջ Չաուցէսին յանձնեց
« եկեղեցական եւ քաղաքական բոլոր գոր-
ծերուն վարչութիւնը » : Լեւոն Չ.ի օրով ,
ամէնէն ազդեցիկ կոյսերական նախարարը
էրաւ , իրապէս վարելով « եկեղեցական եւ
քաղաքական ամէն գործ »¹⁵¹» Basilopater
(կոյսերահայր) տիտղոսը մասնաւորապէս
սնոր համար ստեղծուած էր նոյն իսկ երբ
իր գոտարը Չաւլ , որ Լեւոն Չ.ի տիրուհին
էր , անոր կիներ չէր եղած¹⁵² : 896ի սկիզբ-
ները , իր մահէն ոչ շատ ուշ , պատահեցաւ
իր ազնկան ալ մահը : Իր գերդաստանը ,
որուն այլ ևս կը սպառնար իշխանութեան
կորուստը , գաւաղբութիւն մը լարեց կա-
ռովարութեան գէմ , բայց գաւաղբութիւնը
երկուն երաւ եւ ամէնքն ալ կորուստի մատ-
նուեցան¹⁵³ : Չաուցէսի բնականիքին այս գա-

¹⁵¹ Vita Euthymii, ed. C. de Boor, 2; Karlin-Hayter, Byzantion 25—27, 10, Ֆրանսերէն թարգմանութեամբ մը հրատարակած են :

¹⁵² Ibid., 3, 24 (de Boor); 12, 52 (Karlin-Hayter).

¹⁵³ Cedrenus, 2, 258; Symeon Magister, 703.

ւաղրութիւնն է որ առաջին անգամ առաջ-
նակարդ գիրքի բարձրացուց Սամոնաս սա-
րակինոսը, մէկը կայսերական կառավարու-
թեան տեղեկահաւաքութեան սպասարկու-
թեան ամէնէն ուշադրաւ անձնաւորութիւն-
ներէն :

Paracoemomenos Վասիլ ապօրէն զաւակն
էր Լեկապենոս կայսեր, որ, ինչպէս բռնիք,
Հայ էր : Իր մայրը Սլաւ էր¹⁵⁴ : Կառա-
վարական գործերու մէջ մասն ըլլալով
Կոստանդին Միրանեմինի օրով, Վասիլ,
Նիկեայի Փոկասի իշխանութենէն սկսեալ,
իրական վարիչը եղաւ կայսրութեան քաղա-
քային կառավարութեան : Մասնաւորապէս
արդիւնաւոր գործունէութիւն մը ունեցաւ
Վասիլ Բ-ի իշխանութեան սկզբնական շրջ-
անին երբ իր խնայականութեան եւ ճար-
պիկութեան շնորհիւ զեռաստի կայսրը յա-
ջողեցաւ հանդարտեցնել այն փոթորիկները
որ կը սպառնային գիրքը տապալել : Վասիլ
թէեւ իրապէս շատ ազաւ էր, բայց ոչ մի-
այն վարչական մեծ կարողութեան աչք էր,
սլլ եւ պետական մարդ մը¹⁵⁵ :

Իններորդ դարուն վերջերը եւ տասնե-
րորդ դարուն սկիզբները բազմաթիւ անձ-
նաւորութիւններ ալ կրնան հայկական ծա-
ղում ունեցած ըլլալ : Ասոնցմէ մէկն էր
Apostyppe մականուանեալ Լեւոն, որ Մա-

¹⁵⁴ Leo Diaconus, 46 f.; 94.

¹⁵⁵ Տե՛ս Վասիլի նկարագրութիւնը Փոկասի
կողմէ՝ éd. Renauld, 1, 3, 12 :

կեղծելոյ կուսակալի հանդամանքով 880ին իր բանակով Խոտայիս գրկուեցաւ Սարակի- նսաներուն զէմ՝ կոտուելու համար։ Պատե- րազմին ձախուղութիւնը պատճառ եղաւ իր շնորհադրկութեան եւ աքսորին։ Իր որդի- ներուն Վարդասի եւ Դաւիթի անուններուն վրայ հիմնուելով կարելի է ենթադրել թէ **Հոյ Էր**¹⁵⁶։ Ուրիշ մը, որ անտարակուսե- լիօրէն **Հոյ Էր**, պատրիկ Ագրիանն է։ Ագ- րիան բառական կարեւոր մէկը եղած պէտք է ըլլայ, որովհետեւ Բոմանոս Էկկապէնոս իր Կոստանդին որդին ամուսնացուց անոր աղջկանը հետ¹⁵⁷։ Ուրիշ մը Gregoras Iberitizesն էր, բանակին ընդհանուր հրամանա- տարը, 906—907։ Iberitizes աներն էր Կոս- տանդին Տուկիծի եւ մասնակից էր այն զա- տադրութեան զոր վերջինը փորձեց 913ին իշխանութեան տիրելու համար¹⁵⁸։ Նոյն զատադրութեան մասնակից էր ուրիշ անձ մը՝ Կոստանդին Լիպս (Lips), որ զատե- լով իր որդւոյն Վարդաս անունէն, հաւա- նականաբար նոյնպէս **Հոյ Էր**։ Այս Վարդա- սը, որ պատրիկ տիտղոսը կը կրէր, մաս- նակից էր Բոմանոս Բ. ր տապալելու համար

¹⁵⁶ Theophanes Continuatus, 305, 306, 307, 308

¹⁵⁷ Ibid., 423, Georgius Monachus, 914.

¹⁵⁸ Theophanes Continuatus, 382—383; Symeon Magister, 718—719, Georgius Monachus, 874—875. Cf. Adontz, *Les Taronites en Arménie et à Byzance*, Byzantion 9 (1934) 737.

ՅՅԱին կաղժակերպուած զատաղրութեան :
 Լիպս տրիշ որդի մըն ալ ունէր , նշնակէս
 Կոստանդին անուն , որ անթիշիւպատոս և
 պատրիկ տիապոսը կը կրէր և մեծ
 Hetaerarch էր Միրանեծինի իշխանութեան
 օրով¹⁵⁰ : Kourtikes , որուն Հայ բլլայր վերջ-
 նականակէս հաստատուած է , և որուն մա-
 սին վարր նորէն պիտի խօսինք , նշնակէս
 Տուկիծի կուսակիցներէն էր¹⁵¹ : Կոստան-
 դին Տուկիծի ծանօթ կուսակիցներուն մէջ
 այնքան շատ կը թուին եղած բլլայ Հայերը
 որ կարելի է խնդիր յուզել թէ բիւզանդա-
 կան այս հզօր ընտանիքը արդեօք հայկական
 ծագում չունէ՞ր¹⁵² :

Բայց այն Հայերուն մէջ որոնք զէպի
 իններորդ դարուն վերջերը կայսրութեան
 ծառայեցին և թէ իրենց ընտանիքին հա-
 մար զիրք ստեղծեցին , անտարակոյս ամէ-
 նէն հաշակաւորն է Միշ , Բիւզանդացիներ-
 ուն Մեկիստը : Արդէն խօսեցանք այս Միշ-
 ին և արեւելեան սահմանադրութին վրայ
 անոր պարծունէութեան մասին : Մեկիստ
 իրապէս մեծ զէմք մըն է , որուն սիրապոր-
 ծութիւնները հետապային վերադրուեցան

¹⁵⁰ Adontz, *Les Taronites en Arménie et à Byzance*, Byzantion 10 (1935), 532-534

¹⁵¹ Cedrenus, 2. 280; Theophanes Continuatus, 383.

¹⁵² Cf. Adontz, *Les fonds historiques de l'épopée byzantine Digénis Akritas*, Byz. Zeitschr. 29 (1929-1930), 205 f.

Digenis Akritesի, բիւզանդական գիւցաղնա-
վէպին հերոսին : Մէլիտա գիւցաղնավէպին
մէջ, Melimentzes անունով, Digenisի հակա-
ռակորդներէն մէկն է : Մեռա Պէճին, բայց
կ'երեւայ թէ որդի մը թողուց, որ նոյնպէս
նշանաւոր եղաւ կոյսերական ծառայութեան
մէջ, նախ իրրեւ նահանգային կուսակալ եւ,
յետոյ, Յովհաննէս Չմշկիկի օրով, իրրեւ
ընդհանուր հրամանատար : Մեռա Ամբղի
տոջեւ Պէճին : Այս Մելիտան է որ ներկա-
յացաւ մէկ կեսաւրիացէն ոչ հետեւ կապաղավ-
կեան եկեղեցիներէն մէկուն որմնանկարին
մը, ուր մտպիստրոս կոչուած է ¹⁶² : Թէ
ինչ եղաւ ընտանիքը Պէճէն ետք յայտնի չէ,
բայց շահեկան է որ մինչեւ տասերկուերորդ
դարուն սկիզբները Ատանայի եւ Տարսնի
չըջաններուն մէջ այլապէս ցեղախումբեր
կոչին որոնք Մելիմենէի կը կոչուէին ¹⁶³ :

Յիշեցինք ուրիշ Հայ մըն ալ որ կոյ-
սերական ծառայութեան մէջ մտաւ իննե-
րորդ դարուն վերջին քառորդին : Այս Հայը
Կուրտիկիոսն (Kourtikios) է, սովորաբար
Կուրտիկէս (Kourtikes) յորջորջուած, որ
ինչպէս բարեք, բերդատէրն էր Լսկանա-
յի, զոր կայսրութեան յանձնեց Տեփրիկէի
կործանումէն ետք 872ին, եւ իր Հայ հետե-
ւորդներով կոյսերական ծառայութեան մէջ
մտաւ : Այս Կուրտիկէսն է, անտարակոյս,

¹⁶² Տեւ ծան. 85 ի մէջ յիշուած աղբիւրները :

¹⁶³ Mavrogordato, op. cit., LIII.

որ ստաննուեցաւ ՏԿԷին երբ Հրամանատար-
ներէն մէկն էր բիւզանդական այն բանակին
որ զրկուեցաւ պուլկար Սիմէօնին ղէմ¹⁶⁴ :
Բայց արդէն իր բնատնիքը հաստատած էր
կայսրութեան քաղաքական և զինուորա-
կան կեանքին մէջ : Որովհետեւ Կուրտիկէս
մը, հասանականարար, Լսկանայի բերդա-
տէրին որդին, ինչպէս արդէն բռնիք,
Կոստանդին Տուկիծի կուսակիցներէն մէկն
էր և մեռաւ 923ին իշխանութեան տիրելու
իր փորձին մէջ¹⁶⁵ : Մանուէլ Կուրտիկէս մը
այնեց Բամանաս Լեկապենտսի տապալման
944ին և, յետոյ, Կոստանդին Միրանեմինի
կողմէ պատրիկ և կայսերական պահակա-
խումբին պետ (Drungarius) եղաւ¹⁶⁶ : Քա-
նի մը տարի ետք, Միքայէլ Կուրտիկէս
մը ծովային Հրամանատար մըն էր և Վար-
դաս Սկլերոսին միացաւ Վասիլ Բ.ի ղէմ¹⁶⁷ :
Այսպէս, ամբողջ տասներորդ դարուն ըն-
թացքին Կուրտիկէս բնատնիքը բաւական
կարեւոր դեր մը մը խաղաց կայսրութեան

¹⁶⁴ Theoph. Continuatus, 358; Cedrenus, 2, 254. Սիմէօնի հետ այս հանդիպումին մասին տես Runciman. *A History of the First Bulgarian Empire*. London, 1930, 144 ff.

¹⁶⁵ Cedrenus, 2, 280; Theophanes Continuatus 383.

¹⁶⁶ Theophanes Continuatus, 435, 436; Cedrenus, 2, 327.

¹⁶⁷ Cedrenus, 2, 424, 427; Nicephorus Bryennius *Commentaria*, ed A. Meineke, Bonn, 1836, 154, ուր յիշուած է Basil Kourtikes մը :

քաղաքական և գինուորական կեանքին մէջ: Այս գերը շարունակուեցաւ տասնմէկ-կերորդ դարուն ալ:

Տասներորդ դարուն Երկրորդ կէսին, արեւելեան համալսին վրայ բիւզանդական լարձակացականին զազաթնակէտը Անտիոքի գրաւումն է 963ին: Սուրբական այս համբաւաւոր քաղաքը գրաւեց բիւզանդական զօրավար *Միքայէլ Βουτζεσ*¹⁰⁸: *Bourtzes* Հայ էր: 976ին Անտիոքի գաւթս անուանուեցաւ, բայց շուտով միացաւ Վարդապ Սկիւրոսի ապստամբութեան, իրեն հետ բերելով հայկական զօրավաւ մը: Բայց 982ին գինքը նորէն Անտիոքի գաւթս կը գտնենք. Իր ընտանիքը արդէն հաստատուած էր Կոյսրութեան քաղաքական և գինուորական կեանքին մէջ: Իր Երէկ սրդին արդէն, 976էն ի վեր, զօրծօն գինուորական հրամանատար մըն էր *Bourtzes* ընտանիքը Կոյսրութեան քաղաքական և գինուորական կեանքին մէջ Կարկասուն գիրք մը գրաւեց ամբողջ տասնմէկերորդ դարուն: *Խառնատարար* զօրծօն գեր մը կատարած ըլլալ կը թուի Ալեքսիս Կոմնէնի իշխանութեան տրով¹⁰⁹: *Theo-*

¹⁰⁸ Ibid. 365-367. Cf. Adontz, *Notes arménobyzantines*, Byzantion 10 (1935) 184; W. H. Buckler, *The Gate City Inscriptions*, Byz. Zeitschr. 30 (1929-30) 647-648.

¹⁰⁹ Nicephorus Bryennius 117, Anna Comnena, *The Alexiad* ed. B. Leib, 1, 131, 3, 200 ff. *Bourtzes* ընտանիքը կը զօրծածէր Վարդան հայկական անունը, Comnena, op. cit., 3, 200.

dorakanosները, որիչ հայ բնաանիք մը, հայտնութեան գինուորական կեանքին մէջ գործօն դեր մը ունեցած են. Այս բնաանիքին առաջին ծանօթ անդամը պատրիկ Theodora-kanosն էր, որ իրենէ զօրավար մասնակցեցաւ Վասիլ Բ-ի պայկարական պատերազմներուն: Երբ գործօն կեանքէ քաշուեցաւ 1000—1001ին ծերութեան հետեւանքով, փրկագրագոյիտի կուսակալն էր: Ընտանիքին վերջին ծանօթ անդամը, հաւանականաբար պատրիկ Theodorakanesին թոռը, Կաստանդինն է, որ 1077էն քիչ ետք մեռաւ: Ընդգրկմացած է նիկեփորիոս Brvennosին երբ հայտը ըլլալ փորձեց, բռնուեցաւ անոր կողմէ և աքսորուեցաւ, և աքսորի մէջ մեռաւ: Ընտանիքին միւս երկու ծանօթ անդամները Գէորգ և Վասիլ, անտարակոյս պատրիկին գաւակներն էին: Երկուքն ալ կարեւոր հրամանատարութիւններ վարեցին¹⁷⁰:

Dalassinosները, մէկը տասներկուերորդ դարուն ամէնէն կարեւորուն բիւզանդական զերդաստաններէն, կրնան նոյնպէս հայկական ծագում ունեցած ըլլալ: Այս բնաանիքին առաջին ծանօթ անդամը Dalmatiosն է, որ Անաթոլիոսի գաւառ էր 995ին-998ին Սարաղիսոսներուն ղեմ կրելի մը մէջ սպաննուեցաւ: Իր չորս գաւակները կարեւոր գլխեր

¹⁷⁰ Այս բնաանիքին մասին տես Adontz, Notes Arméno-byzantines, Byzantion 10 (1935) 161-170.

կը գրառէին կայսրութեան զինուորական և
 վարչական կազմակերպութեան մէջ: Անոնց-
 մէջ մէր, Կոստանդինը, ժողովրդական գէմք
 մը եղած ըլլալ կը թուի, որովհետեւ երկու
 անգամ՝ խորհած են զինքը կայսերական գա-
 չը բարձրացնել, առաջին անգամ 1028ին
 Կոստանդին Ը-ի մահէն և զարձեալ 1042ին
 Միքայէլ Ե-ի տապալումէն ետք: Իր աղջի-
 կը ասպազայ կայսր Կոստանդին Տուկիծի կի-
 նը եղաւ: Ընտանիքին իրական անդամներէն
 ուրիշ մը, Տամիանասի որդի Թէօփիլակտի
 սերունդէն, Ալեքսիս Կոմնէնի մայրը եղաւ:
 Գերդաստանին սկզբնական ծննդաժայրը
 Dalassan էր, որ, ըստ Ազոնցի որ գերդաս-
 տանին պատմութիւնը գրած է, հայկական
 կեդրոն մըն էր Մալաթիոյ արեւելահոգմեան
 լեռնային շրջանին մէջ, որ Claudia կը կո-
 չուէր: Այս հիման վրայ է որ Ազոնց գեր-
 դաստանին հայկական ծագում կը վերա-
 գրէ: Իր փաստաբերութիւնը եթէ բոլորովին
 համոզիչ չէ, այսու հանդերձ տպաւորիչ
 է¹⁷¹:

Ազոնց գրած է ստուգապէս հայկական
 ծագումով ուրիշ հայ գերդաստանի մը
 պատմութիւնը¹⁷²: Տարօնի հայկական գա-

¹⁷¹ Ibid., 171—185.

¹⁷² Adontz, *Les Taronites en Arménie et à Byzance*, Byzantion 9 (1934) 715—738; 10 (1935) 531—555, 11 (1936) 21—42; նաեւ *Observations sur la généalogie des Taronites*, Byzantion 14 (1938) 407—413.

ւոր կայսրութեան յանձնուեցաւ Գրիգոր
 և Բաղրատ (Papuraton) կղայրներուն կող-
 մէ : Փոխարէն անոնց տրուեցան կայսրու-
 թեան մէջ ուրիշ կալուածներ : Ի սկզբան
 դժգոհ այս կարգադրութենէն, տարօնցի
 կղայրները միացան Վարդապ Սկիւրասի
 ազատամբութեան, բայց յետոյ հաշտուե-
 ցան Վասիլ Բ. ի հետ, որ անոնց յանձնեց
 կարևոր հրամանատարութիւններ : Տարօն-
 ցիները հաստատուեցան կայսրութեան զի-
 նուորական և վարչական կեանքին մէջ :
 Գրիգորին բնօրինիքը մասնաւորաբար բար-
 դատմեցաւ : Որդին Սկստ ամուսնացաւ
 պոլկար թագաւոր Սամուէլի աղջկան հետ :
 Սկստին սերունդին անդամները ամուսնա-
 ցան Melissenosներուն և Կամենեաններուն
 հետ, որոնք տասնթէկերորդ դարուն բի-
 ցանդական տմէնէն կարկառուն բնաւոր-
 ւորն էին¹⁷³ : Մանօթ է որ անոնք կարևոր
 դիրքեր զբաւած են մինչև տասներկերորդ
 դարուն կէսերը :

Տարօնցիներուն մէկ ճիւղը՝ Թոսնիկին

¹⁷³ Նիկիփորոսի Միլիսսենոսի համար, ըստ
 Bryenniusի ֆրանսերէն թարգմանութեան, զոր կա-
 տարած է H. Grégoire, Կ'րսուի թէ ինքեթ էին
 Bourtzes բնօրինիքին իր հօրը կողմէ Ասիկ պիտի
 հետեւէր թէ Միլիսսենոսներն ալ հայկական ծագում
 ունէին. H. Grégoire, Nicephore Bryennios. Les
 quatre livres des histoires Byzantion 23 (1953—
 1954) 480. սակայն պէտք է դիտել թէ Bryenniusի
 Bonnի հրատարակութիւն մէջ Μορτιοις կայ և ոչ
 թէ Bourtzes.

(Tornukios) ընտանիքը աւելի երկարատեւ կեանք մը ունեցաւ, մինչեւ տասնըչորսերորդ դարուն սկիզբը ղինուորական և վարչական կարեւոր պաշտօններ վարելով: Առաջին անգամ այս ընտանիքին անդամներուն կը հանդիպինք 945ին, երբ Նիկողոս և Լևոն Թոսնիկեանները օղնեցին Կոստանդին Յիրանեմինին, զահէն հեռացնելու համար Լեկապենոսեանները: Մինչեւ տասներմէկերորդ դար, սակայն, չենք հանդիպիր այս ընտանիքին անդամներուն որ կարեւոր ղինուորական պաշտօններ վարած ըլլան: 1017ին անսնցմէ մէկը Լեոն Թոսնիկիոս, փորձեց զահուն տիրել: Իր ձախողանքը նուազ հերոսական էր քան ուրիշ Հայու մը, համբաւաւոր զօրավար Գէորգ Մանիակէսի ձախողութիւնը: Մանիակէս քանի մը տարի առաջ նոյն փորձը կատարած էր¹⁷⁴: Այն Յովհաննէս Թոսնիկիոսը որ կայսերական ոյժերուն օղնեց Վարդառ Սկլերոսի տպրտամբութեան ատեն կը պատկանէր ընտանիքին վրացական ճիւղին, որ ծագումով նոյնպէս Հայական էր¹⁷⁵:

¹⁷⁴ Adontz, *Les Taronites à Byzance*. Byzantion 11 (1936) 30—42.

¹⁷⁵ Paul Peeters, *Un Colophon géorgien de Thornik le moine* Anal. Boll. 50 (1932) 370—371; A. Adontz, *Tornuk le moine* Byzantion 13 (1938) 143—164. But cf. M. Tarchnisiuli, *Die Anfänge der schriftstellerischen Tätigkeit des hl. Euthymius und der Aufstand von Bardas Skleros*. Oriens Christianus 38 (1954) 117. Տե՛ս նաեւ R. P.

Վարդաս Սկլերոսի ապստամբութեան
ատեն անոր կուսակիցներուն մէջ կը գրտ-
նուէր Sachakios Vrachamios անուն մէկը: Ազ-
րիւրի մը համաձայն, այդ ատեն բանակի զո-
րավար մըն էր: Իսկ ուրիշ ազրիւրի մը հա-
մաձայն կարեւոր պաշտօնատան մը պետը:
Ամէն պարսկացի մէջ, կարեւոր անձնաւո-
րութիւն մըն էր որ Յովհաննէս Չմշկիկի
օրով իսկ գործօն ծառայութեան մէջ էր:
Ծանօթ են նաեւ նոյն բնտանիքէն ուրիշ ան-
ձեր, որոնք կարեւոր պաշտօններ կը վա-
րէին, բայց մէր աւելեկութեանց բոլոր ազ-
րիւրները քանի մը կնիքներ են միայն, որով
կարելի չէ մեծ բան մը բռնի անոնց մասին:
Կայ, սակայն, զբաղան ազրիւրներուն մէջ,
կարկասուն գէմք մը՝ Փիլաստոսը, որ Մա-
նազկերտի բիւզանդական աղէտէն ետք
(1071) իրեն համար իշխանապետութիւն մը
հիմնեց Տաւրոսեան լեռներուն մէջ, որ
հետզհետէ զօրանալով տարածուեցաւ Մե-
լիտինէի, Անտիոքի և Եղեսիոյ վրայ: Իր
ոյժերը ամբողջովին հայերէ կը բաղկանա-
յին: Vrachamios բնտանիքը, աւելորդ է բռնի,
հայկական ծագում ունէր ¹⁷⁶:

Ուսումնասիրուած շրջանին տեւողու-
թեան ընթացքին, կայսերական կառավարու-

Blake. *Some Byzantine Accounting Practices*.
Harvard Studies in Classical Philology 51 (1940)
14—16.

¹⁷⁶ Adontz, *Notes arméno-byzantines*. By-
zantion 9 (1934) 377—382.

Քեան մէջ կարելի է յիշել հայկական ծագումով սրիչ անձնատրութիւններ ալ: Օրինակի համար, Մխիթարները (Machitar), որոնք տասներորդ դարուն վերջին քառորդին հայտնական ծառայութեան մէջ կը գտնուէին — առաջին Մխիթարը կը թուի Լիւկանտոսի կուսակալ եղած ըլլալ 973-ին Լար — Էւ շարունակեցին ծառայել մինչեւ տասներմէկերորդ դարուն վերջը¹⁷⁷, կամ Kekaumenosները, որոնք Էրկու կարեւոր գէմք տալին տասներմէկերորդ դարուն՝ Katakalonը, իր ժամանակին ամէնէն կարող բիւզանդական զօրավարներէն մէկը, Էւ Kekaumenos հեղինակը, կարող է իմաստուն նահանգային վարիչը, որուն զօրծր անկախած ամէնէն ինքնատիպ քաղաքայխառկան աշխատութիւնն է բիւզանդական զրաւանութեան մէջ¹⁷⁸: Կարելի է յիշել նաեւ վրացահայ բնատիրքները Apocapesի Էւ Pá-

¹⁷⁷ Ibid., 367—371.

¹⁷⁸ M. Gyoni, *L'oeuvre de Kekaumenos, sources de l'histoire romaine*, Rev d'Hist. Comparée, nouvelle serie, 3 (1945), 109—125: Katakalonի Էւ հեղինակ Kekaumenosի միջեւ անհարկութիւնը շատ յստակ չէ: Այս խնդրին քննութիւնը տես Gyoni (op. cit., 126—128) Kekaumenosներուն հայկական ծագումին մասին տես նաեւ Paul Lemerle, *Prolégomènes a une édition critique et commentée des «Conseils et Récits» de Kekaumenos* (Acad. Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, Mémoires, 56). Brussels, 1960, 20 ff.

curianosի, որոնց անդամները տասնամէկկէ-
րորդ դարուն կարեւոր պաշտօններ վարած
են¹⁷⁰։ Սակայն բաւական բան բուռնացաւ ար-
դէն ցոյց տալու համար թէ որքան կարեւոր
էր հայ տարրը այն անձնաւորութեանց մէջ
որոնք կայսրութեան ճակատադիրը վարեցին
անոր պատմութեան ամենափայլուն շրջա-
նին։

Գ.

Հայ թագաւորներու եւ իշխաններու
հետ իրենց քաղաքականութեան մէջ Բիւ-
զանդացիները հետեւեցան ուղեգիծի մը որ
կը ստիպէր հոցերը յիշ իրենց երկիրները
կայսրութեան ուրիշ մասերուն մէջ հոգերու ,

¹⁷⁰ Apocapesի բնատնիքին մասին տես Vryo-
nis, *The will of a Provincial Magnate, Eustathius*
Boilas (1059), Dumbarton Oaks Papers 11 (1957)
274 f., Pacurianusի բնատնիքին տէճնէն նշանաւոր
անդամն էր Գրիգորը († 1088), որ շատ կարեւոր պաշ-
տօններ վարեց եւ որուն շատ բնդարձակ սեպհակա-
նութիւնները մանրամասնօրէն ծանօթ են։ Louis
Petit, *Typikon de Grégoire Pacourianos pour le*
monastere de Pétritzos (Bačkovo) en Bulgarie
Buz. Vrem., 11, (Supplément) 1 (1904)։ Գրիգորին
ծագումին եւ տաղարկչին մասին տես էջ VI յջգ.։ Թէեւ
բիւզանդական կայսրութեան ծառայութեան մէջ էր
եւ մասաց պատկառ ծառայութիւններ, իր վրացահայ
ծագումը երբեք չճանցաւ։ Pétritzosի փանքը, զոր
հիմնեց, միայն վրացի արեւաններուն յատուկ էր։ Յոյ-
ներուն մասնաւորապէս արգիլուած էր անոր միարա-
նութեան մաս կազմել։ Ibid., 44։

ինչպէս նաեւ տխրող սենեկու եւ պաշտօններու փոխարէն : Արդիւնաւոր ուղեգիծ մըն էր այս , զէթ ինչ ինչ պարագաներու մէջ , կայսրութեան սահմանադրութիւնը զէպի արեւելքը յատաջացնելու եւ միեւնոյն ժամանակ բժրոստ տարբերք կայսրութեան զինուորական եւ քաղաքական կեանքին մաս կազմել տալու համար : Այս քաղաքականութեան հանդիսատես կ'ըլլանք նոյն իսկ Վասիլ Ա . Ի օրով , երբ , ինչպէս ըսուեցաւ , հայազգին Կուրաիկոս , որ Լսկանան կայսրութեան յանձնեց , կայսրութեան զինուորական կազմակերպութեան մէջ պաշտօն մը ստացաւ : Նոյնը կը տեսնենք Լեւոն Զ . Ի օրով երբ ուրիշ հայ սկեռ մը՝ Մանուէլ՝ Դեզիսը յանձնեց կայսրութեան , ինչպէս ըսինք : Մանուէլ մեկնեցաւ Կ . Պոլիս , ուր արժանացաւ մեծ պատիւներու եւ իր երկու որդիներուն նոր հողեր տրուեցան Տրապիզոնի շրջանին մէջ եւ միւս երկուքին՝ զինուորական կարեւոր հրամանատարութիւններ : Այս քաղաքականութեամբ է որ Տարօնի շրջանը վերջնականապէս կցուեցաւ կայսրութեան ԳԵՆԻՆ : Սեպհականագործի իշխանները միշտ դո՛ւ չէին նոր կարգադրութիւններէն , բայց , սովորաբար , ինչպէս վերը գիտել տուինք Տարօնցիներուն մասին խօսելու տուն , մաս կը կազմէին կայսրութեան զինուորական եւ քաղաքական կեանքին :

Այս քաղաքականութիւնը աւելի լայնօրէն կիրարկուեցաւ Վասիլ Բ . Ի իշխանու-

թեան տուեն և արդիւնքը եղաւ դրեթէ ամբողջ Հայաստանի կցումը բիւզանդական կայսրութեան: Շատ մը պարագաներու մէջ, յանձնումները ճշգումի հետեւանք էին և չափ յաճախ հարկ կ'ըլլար գինուորական միջոցներու գիմել կցումը իրականացնելու համար:

Առաջին կարեւոր կցումը եղաւ հայկական ծագումով վրացի իշխանին՝ Դաւիթ կուրապաղատի Լըկիրը, որուն կեդրոնական մասը կը կաղմէր Տայք կոչուած չրջանը, բայց իր սահմանները կը տարածուէին Վանայ լիճին հիւսիսակողմէն՝ Մանազկերտէն մինչեւ Էրզրում վերին նիւրատի վրայ և Գէպի հիւսիս մինչեւ Կարսի հիւսիս-արեւմտեան կողմը Kolaի և Ardansi գաւառը: Դաւիթ օղնած էր Վասիլ Բ-ին Վարդաս Աբլերոսի ապստամբութեան տուեն, բայց քանի մը տարի Լտք Վարդաս Փոկասի կողմը անցած էր երբ վերջինը ապստամբեցաւ նոյն կայսեր դէմ (987): Անտարակոյս յաղթական կայսեր վրէժխնդրութենէն ազատելու համար է որ Դաւիթ զայն իրեն ծառանգորդ բրաւ, այնպէս որ երբ 1000ին մեռաւ, ըստ երեւոյթին, թերեւս կայսեր թելադրութեամբ թունաւորուելով, իր Լըկիրը կցուեցաւ կայսրութեան և Իրերիոյ թեմը կաղմեց¹⁸⁰:

¹⁸⁰ Honigmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, 155 ff.; R. Grousset, Histoire de l'Arménie, 529—535; Schlumberger, L'épopée

Տայքի կցումին հետեւեցաւ քանի մը տարի ետք Վասպուրականի կցումը: Վասպուրականը, որ կը տարածուէր Վանայ լիճէն մինչեւ Երասխա եւ այն լեռնաշղթան որ այսօր Թուրքիան կը բաժնէ Իրանէն, կայսրութեան յանձնուեցաւ ըստ երեւոյթին, որովհետեւ անոր թագաւորը՝ Սենեքերիմ՝ այլեւս ի վիճակի չէր գիմարելու արտաքին եւ ներքին զանազան ճնշումներու, մասնաւորաբար սելջուքեան Թուրքերուն ճնշումին: Նոր կցումը երկիրը կապեաւ Կովքին, այսինքն սահմանադրուցին նահանգի մը վերածուեցաւ ¹⁸¹:

Հայիւ թէ Վասպուրականի կցումը կատարուած էր երբ Վասիլ Բ կոսակ մը ստացաւ, որուն արամադրութեանց համաձայն հայկական ուրիշ կարեւոր երկիր մը կցուեցաւ կայսրութեան: Կոսակարարը Անիի՝ ՄԷԾ

Byzantine, 2 Paris, 1900, 159—165 Բայց տես Z. Avalichvili որ կը թրուէ թէ Վասիլ Բ կամ Դաւիթի չորրորդ զանաւոր թիւղանդուէր մարդիկ Դաւիթի մահուան մէջ դեր մը ունեցած ըլլան. *La succession du Curopalate David d'Ibérie, dynaste de Tao. Byzantion* 8 (1933) 190 ff.

¹⁸¹ Թաթմաս Արծրունիի Շարունակագր., *Histoire des Arméniens*, tr. M. Brosset, Collection d'Historiens Arméniens, 1. St Petersburg, 1874, 248; Samuel d'Ani, *Table Chronologique*, tr. Brosset, Collection . . . 2, 1876, 443; Cedrenas, 2: 464, Grousset, op. cit., 553 ff.; Honigmann, *Die Ostgrenze* . . . 168 ff.; Schlumberger, *Épopée* . . . 2: 500 ff.

Հայրի թագաւոր Սմբատն էր, որ օգնած
 բլլալով վրացական նորածին Ֆէոտալ միա-
 պետութեան թագաւոր Գէորգիի, բիւղան-
 դական կայսեր ծրարիբներէն խորապէս կը
 մտահոյուէր: Կտակին համաձայն, Սմբատ
 պիտի շարունակէր իր դահուն վրաց մնալ
 մինչեւ իր մահը, բայց, յետոյ, Բիւղանդիո-
 նի կայսրը պիտի բլլար իր յաջորդը: Երբ
 Սմբատ մեռաւ (1041) իր յաջորդը եւ եղ-
 բորորդին Գագիկ, պատրաստ բլլալով հան-
 դերձ ընդունիլ կայսեր գերիշխանութիւնը,
 մերժեց իր թագաւորութիւնը կայսեր յանձ-
 նել: Բայց իր վրացի գործ դրուած ճնշում-
 ները ի վերջոյ այնքան ծանրացան որ ստի-
 պուեցաւ դահէն հրամարիլ: Այսպէսով,
 Անի եւ Խեծ Հայրի թագաւորութիւնն ալ
 կայսրութեան կցուեցաւ 1045ին¹⁸²: Նոյն
 տակնները, Գրիգոր Պահլաւունի, հայ ու-
 սումնապէտ մը որ սովորաբար Գրիգոր Խա-
 գիտարտ անունով ծանօթ է, կայսրութեան
 թագուց Բջնիի բերդը, որ Անիի արեւելքը
 Հրապղան գետին վրայ կը գտնուէր¹⁸³:

Այս կերպով գրեթէ ամբողջ Հայաստան

¹⁸² Matthew of Edessa, op. cit., 78. Aristakes of Lastivert, *Histoire d'Arménie*, tr. E. Prud'homme, Paris, 1864, 69-70, Cont. de Thomas Artzrouni, op. cit., 248, Cedrenus, 2, 559, Honigmann, *Die Ostgrenze...*, 175, n. 3; Grousset, op. cit., 556 ff., 577 ff.

¹⁸³ Aristakes of Lastivert, op. cit., 67-68, Honigmann, *Die Ostgrenze...*, 175.

անբաժան մէկ մասը կազմեց ընդանդական կայսրութեան¹⁸⁴։ Կցուած սահմաններուն բնակիչները, բնականաբար, մեծամասնութեամբ Հայ էին։ Կային նաեւ Վրացիներ եւ թերեւս ուրիշ արղային տարրեր, բայց ոչ Յայներ։ Գէթ այս տպատորութիւնը կը կրենք Կապուպոլկիոյ թեմէն յայտնօրէն յունախօս եւ 11րդ դարուն կէսերուն Տայք զաղթած մէկու մը խօսքերէն։ «Նժդէ՛ Էղսոյ, կը գրէ, եւ ծննդավայրէս մէկ ու կէս ամիս հետտեղ մը գացի։ Ընտկութիւն հաստատուցի օտար արղերու մէջ որոնք օտար կրօնք եւ լեզու ունին»։ Օտար արղերուն մէջ, որոնց կ'անարկէ այս տողերուն հեղինակը, միայն Հայերը կը յիշէ անուանապէս¹⁸⁵։

Հայ իշխանները, որոնց հոգերը կցուած էին, հաստատուեցան կայսրութեան մէջ ուրիշ հոգերու վրայ։ Այսպէս, Վասպուրականի նախորդ թապաւորը Սենեքերիմ, իր շորս որդիներուն հետ հաստատուեցաւ Սերաստիա, ուր ընդարձակ կայուածներ ստացաւ։ Ուրիշ կայուածներ տրուեցան իրեն՝ Լարիսոսս Վերին Թոխմա-սուի վրայ, Ավարա կամ

¹⁸⁴ Matthew of Edessa, op. cit., 126; Honigmann, Die Ostgrenze..., 188, n. 6.

¹⁸⁵ Vryonis, The will of a Provincial Magistrate..., 264, 265։ Յունարէն բնծայական արձանագրութեանց զոյութիւնը նոյն սահմաններուն մէջ, որոնց կը վերաբերի այս գրութեամբը, նշանակալից կերպով չ'այլայլէր այն ցեղային կացութիւնը զոր կը մատնանէ։ Cf. Lemerle, op. cit., 29 ff.

Ամարա, զոր Հոնիկման Սերաստիա-Մելի-
տինէ ճանապարհին մրայ կը դնէ, վերջին
քաղաքէն քիչ մը հիւսիս-արեւելք, և Գա-
րաաոնիա (Gabadonia), այժմեան Տէվլի՝
Կեսաբիոյ հարաւակողմը¹⁸⁶։ Անիի նախկին
Թաղաւոր Գաղիկ ստացաւ ընդարձակ կա-
լուածներ Կապպադովկիոյ, Խարսիանոնի և
Լիւկանդոսի թեմերուն մէջ¹⁸⁷։ Գրիգոր
Պաշլաւունի և Գաղիկ Կարսեցի ալ նոյն ձե-
ւով փոխարինութիւններ ստացան։ Գրիգոր
Պաշլաւունիի արուած հոգերը կը զանուէին
Միջագետքի թեմին մէջ¹⁸⁸, իսկ Գաղիկ
Կարսեցիի հոգերը զանազան տեղեր, ոմանք
Մամնդաւ, ուրիշներ Լարիսսա և ուրիշներ
ալ Ամատիա և Կոմանա։ Գաղիկ իր բնա-
կութիւնը հաստատեց Մամնդաւ¹⁸⁹։ Հայ իշ-
խանները սլաւուտեցան բարձր տիրոջսնե-
րով ալ։ Սենեքերիմ պատրիկ կոչուեցաւ¹⁹⁰,
Գաղիկ Անեցի՝ մաղիստրոս¹⁹¹, Գրիգոր Պաշ-
լաւունի՝ մաղիստրոս և զուքս Միջագետ-

¹⁸⁶ Cedrenus, 2, 464; Honigmann, *Die Ostgrenze...*, 173, n. 4.

¹⁸⁷ Cedrenus, 2, 559; Matthew of Edessa, *op. cit.*, 78; Honigmann, *Die Ostgrenze...*, 175, n. 3.

¹⁸⁸ Aristakes of Lastivert, *op. cit.*, 67—68; Honigmann, *Die Ostgrenze...*, 175.

¹⁸⁹ Matthew of Edessa, *op. cit.*, 126; Honigmann, *Die Ostgrenze...*, 188, n. 6.

¹⁹⁰ Cedrenus, 2, 464; Aristakes of Lastivert, *op. cit.*, 31, n. 4.

¹⁹¹ Cedrenus, 2, 559.

քի, և յաւելուածարար իրէն յանձնուեցաւ Տարսնի, Սասունի և Վասպուրականի մէկ մասին կառավարութիւնը ¹⁰²:

Տեղահանուած հայ իշխանները իրենց նոր բնակավայրերը բերին իրենց հետ, բայց ի իրենց բնտանիքներէն, ստուարաթիւ հետեւորդներ, առաւելապէս բաղկացած իրենց ազնուականութենէն և անոնց հետեւորդներէն: Աշխուականները, որ իրենց իշխաններուն հետեւեցան, այնքան բազմաթիւ էին իրօք որ կ'ըսուի թէ անոնց մեկնումով Հայաստան պարպուեցաւ իր բնակչութեան մէկն քաջատիրա տարրերէն: «Յայները, կը գրէ Մատթէոս Սոհայեցի, ցրուեցին Հայաստանի մէկնէն քաջարի զաւակները ¹⁰³»: Անոնք միշտ ջանացին Արեւելքէն հեռացնել ըստ քաջատիրա մարդիկը և քաջ գորավարները ¹⁰⁴»: Այս տեղափոխութեանց առեն զաղթած ժողովուրդին թիւը կարելի չէ տալ: Չամէկան հայ պատմադիրը Սենեքերիմի հետ զաղթողներուն թիւը 400,000 կը դնէ ¹⁰⁵ և այս թիւը ուրիշներն ալ կրկնած են ¹⁰⁶, բայց մեզի հասած աղբիւրները այս

¹⁰² Aristakes of Lastivert, op. cit., 67—68; Honigsmann, *Die Ostgrenze* ... 175

¹⁰³ Matthew of Edessa, op. cit., 113.

¹⁰⁴ Ibid., 114.

¹⁰⁵ Չամէկան, Բ, 903: Օղնութեամբ Պրոֆ. Միրաբեի Տէր Ներսէսեանի:

¹⁰⁶ M. Brosset և Lebeau-Saint-Martin, *Histoire du Bas-empire* 14, Paris, 1838, 211 Tour-

թիւր չեն հաստատուեր : Միակ թիւր տուած է միջնադարեան հայ պատմագիր մը , որ կ'ըսէ թէ Սենեքերիմի հետ զաղթեցին 14.000 հայրենակիցներ , առանց հաշուելու կիներն ու մանուկները ¹⁰⁷ : Բայց ինչ որ ալ ըլլայ վերջնական թիւր , տարակոյսէ զերծ է թէ մեծ էր թիւր այն հայերուն որոնք իրենց ծննդավայրը լքելով կայսրութեան մէջ ուրիշ տեղեր հաստատուեցան : Գրեթէ այդ տաւնները սկսան սելջուքեան Թուրքերուն յաճախող պատերազմներով թիւնները , ինչ որ զաղթականութեան նոր դարկ մը տուաւ , եւ իրենց ծննդավայրերէն հեռանալու հայկական շարժումը գանդուածային զաղթի մը հանդամանքը ստացաւ : Այս շարժումին նկատարար թիւնները անտարակոյս շափաղանցուած են յրանիկոյիւրներուն կողմէ ¹⁰⁸ , բայց , այս շափաղանցութիւնները զեղչելով հանդերձ , անոնք ընթերցողին վրայ կը թողուն խոր տպաւորութիւն մը : Հազարաւոր հայեր լքեցին իրենց հայրենիքը եւ գացին հաստատուիլ հիսթիսային Սուրիա , Կասպղաղովկիա եւ Կիլիկիա , ուր գէպի Արդ դարուն վերջերք հիմը գրին հայկական նոր իշխանապետութիւններու եւ , 12րդ դարուն վերջերք , Փոքր Հայաստանի Ֆէոտալ թագաւորութեան :

nebize, Histoire politique et religieuse de L'Arménie. 124.

¹⁰⁷ Թովմա Արծրունիի Շարունակագր , էջ 248 :

¹⁰⁸ Օրինակի համար Ուսայեցի , 182 :

Երբ Հայերը սկսան Կապադոքիոյ կիւս, Կիլիկիոս եւ Հիւսիսային Սուրիոս գաղթել 10րդ դարուն կէսէն առեն մը ետք, անտարակոյս, ինչպէս արդէն գիտի տունք, քաջաւերուած էին կայսերական իշխանութենէն, որ ջերմօրէն կը փախաքէր մասնաւորապէս Կիլիկիոյ եւ Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ Սարակինոսներէն նոր գրաւուած գանդան քաղաքներուն մէջ բնակչութիւն հաստատել, որովհետեւ այս քաղաքներուն բնակչութիւնները ծանր կարուստներ կրած էին մահմետականներէն շատերուն մեկնումին հետեւանքով։ Անոնց տեղահանութիւնը 11րդ դարուն ծառայեց նման նպատակի մը, ըստ անոր սկզբնական նպատակն էր հայկական նորադրու հողերուն խաղաղ աիրաւ տնտեսութիւնը, հետացնելով այն գանդան տարրերը որ կրնային խռովութիւն յարուցանել։ Բիւզանդիոնի աւանդական քաղաքականութիւնն էր այս, որ յաճախ կիրարկուած էր։ Այս անգամ, սակայն, այս քաղաքականութիւնը գլխաւոր աղբակը եղաւ Փոքր Ասիոյ վրայ բիւզանդական իշխանութեան կործանման։ Հայերուն տեղափոխութիւնները, այնպիսի ժամանակ մը ուր իրենց հայրենիքը կ'ենթարկուէր սելջուքեան կրկնուած անպատահութիւններուն, հետացուց տարր մը որ, կոտուելով իր հայրենիքին համար, կրնար կասեցնել այս անպատահութիւնները։ Բայց աւելի կարեւորը այն է որ այս հայկական տեղահանութիւնները տկա-

բացուցին Կայսրութեան զիրքը այն շրջաններուն մէջ ուր Հայերը հաստատուեցան։ Որովհետեւ այս շրջաններէն մասնաց, ինչպէս, օրինակի համար, Կապադովկիոյ մէջ անոնց տեղաւորութիւնը խանդարեց ընկերային եւ ցեղային կազմը եւ այսպէսով ստեղծեց յուրջ ձգտումներ, մինչ ուրիշ տեղեր, ինչպէս Կիլիկիոյ եւ հիւսիսային Սուրիոյ մէջ, նորահաստատ Հայերը պատրաստ էին անջատողական շարժումներ ստեղծել երբ պատահութիւնները թոյլատու ըլլային¹⁰⁰։ Ինչ որ մասնաւորաբար նպաստեց որ նոր տարրին եւ ժողովուրդին մնացեալ մասին միջեւ ձգտութիւն, եկեղեցական խնդիրներն էին, զոր հայկական հոգեւորն կցումը եւ անոր հետեւանքով Հայոց զաղթը ստեղծած էին։ Կայսրութեան մէջ միշտ հերետիկոսական խմբումներ գոյութիւն ունեցած էին, բայց օրթոտոքսութիւնը, իր վերջնական բխրեղացած ձեւով, ի վերջոյ եղած էր Կայսրութեան միացուցիչ սլոկէն մէկը — յունարէն լեզուն եւ կայսերական աւանդութիւնը միւս երկու միացուցիչ սլոկերն էին — բայց հիմա առաջին անգամ ըլլալով, Եզրիպտոսի եւ Սուրիոյ կորուստէն Լաթ Շրդ զարուն, գոյութիւն ունէր ուժեղ կրօնական

¹⁰⁰ Հայոց ծառայումի մասին տես Attaliates, 96—97, 137; Cedrenus, 2, 626, Ռոհայեցի 132, Michael Syrus, 3, 133, 173, 187, 198; Ներսէս Լամբրոնացի ի *Recueil des Historiens des Croisades: Documents Arméniens* 1. Paris, 1869, 576.

վաթրամասնութիւն մը, որ գերակշիռ էր
կայսրութեան ինչ ինչ շրջաններուն մէջ և
չառ հօր՝ ուրիշ տեղեր: Թէ՛ Եկեղեցիին և
թէ՛ պետութեան իսոր մասհոգութիւն կը
պատճառէր այս կացութիւնը, որուն հետե-
ւանքով ձնչում ի գործ դրուեցաւ Հայերուն
ժրայ որ բնգունին օրթոտոքս տեսակէտը:
Բայց Հայերը, որոնց մշակութային և ազ-
գային զարգացումը հօր կերպով կապուած
էր իրենց կրօնական հաւատալիքներուն և
հրահանգներուն հետ, յամատօրէն գիմա-
ղրեցին. Հետեւանքը այն եղաւ որ զանոնք
համոզելու համար բիւզանդական Եկեղե-
ցիին ջանքերը զանոնք վերածեց կատկածե-
լի հպտասակներու ²⁰⁰: Բիւզանդական բանա-
կին մէջ հայկական տարրը միշտ գերակշիռ
էր ինչպէս նախապէս, բայց այլևս կտրելի
չէր անոր հաւատարմութեան փստահիլ ²⁰¹:

²⁰⁰ Այսերուն և Հայերուն միջև կրօնական
ձգտումին մասին տես այժմ Speros Vryonis, By-
zantium The Social Basis of Decline in the
Eleventh Century, Greek, Roman and Byzantine
Studies 2 (1959) 169 ff, Պէտք է ստեղծել յիշել տալ
թէ նոյն իսկ կայսրութեան արեւելեան մասին մէջ
Հայեր կային, Մաթերը, որ Կ. Պոլսոյ օրթոտոքսո-
թիւնը կ'ընդունէին. Ibid., p 169, n 21; I Doens,
Nicon de la Montagne Noire, Byzantion 24 (1954)
134; P. Peeters, Orient et Byzance, Le Tréfonds
Oriental de l'hagiographie byzantine. Brussels,
1950, 163.

²⁰¹ Մանուգիւերաի մէջ բիւզանդական բանա-
կին հայկական գորարումինը գտաւիք եղաւ, Michael
Syrus, op cit., 3, 169; cf. Attaliates, 113.

Հաւատարապէս խնդրական էր քաղաքային
 բնակչութեան հաւատարմութիւնը²⁰² : Կա-
 բուր գինուորական պաշտօններու տէր
 Հայերուն թիւը Վրդ դարուն գեո այնքան
 ուշադրաւ է որքան ուրիշ սեւէ դարու
 մէջ²⁰³ : Եւ եթէ անոնցմէ շատերը վերջնա-
 կանապէս շնուլուեցան կայսրութեան բնկե-
 րային, քաղաքական եւ գինուորական կեան-
 քին մէջ, ինչպէս ձուլուած էին նախապէս,
 պատճառը գլխաւորաբար Փոքր Ասիոյ մէջ
 քաղաքական պայմաններուն փոխուած ըլ-
 լալն էր :

Դ.

Մանազկերտի Հակատամարտին մէջ
 1071ին բիւզանդական բանակին պարտու-
 թիւնը Սելջուքեաններէն եւ Բիւզանդիոնի
 մէջ անոր յաջորդող քաղաքային պատե-
 րապմները պատճառ եղան որ կայսրութիւնը
 վերջնականապէս կորսնցնէ արեւելեան եւ

²⁰² Բովանոս Դ. Տիւմէն մասնաւոր միջոցներ
 ձեռք առաւ իր դուրքը պաշտպանելու համար Հայոց
 յարձակումներուն դէմ. Attaliates, 135. Հայերէն
 սմանց Թուրքերուն հանդէպ բարեկամական վարմուն-
 քին մասին տես Irene Melikoff. La geste de Melik
 Danismend. Étude critique du Danışmend-
 name. I. Introduction et traduction, (Paris, 1960,
 90, 126 բայց մասնաւորաբար 129 :

²⁰³ Cf. J. Laurent, *Byzance et les Turcs
 Seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en
 1081*. Nancy, 1913, 38 ff.

կեղբորնական Փարր Ասիան: Բնականաբար, այս կորուստին մաս կը կազմէին հայաբնակ շրջանները: Իրաւ է որ ատեն մը կայսրութեան անուանական իշխանութեան տակ մնաց բնդարձակ հօգաժատ մը, որ կը տարածուէր կիլիկիան Տաւրոսէն մինչև վերին Պիրամոսի (Ճայհան) լեռնային երկիրը Արարատանի և Մարաշի շուրջ և այդտեղէն զէպի արեւելք կայսրութեան Միջագետքի շրջանները պարփակելով Մելիտինէն, Բամանապոլիսը և Եղեւիան, ինչպէս նաև Սուրիան Անտիոքով: Այս սահմաններուն մէջ է որ, ինչպէս կը յիշէ բնիկացոյցը, Հալէբը, որոնք իրենց ծննդավայրերը թողած էին Ղորդ դարուն վերջերը և Ղրդ դարուն տեղի ունեցած մեծ դաշինքուն տաւն, հաստատած էին իրենց բնակութիւնը: Այս հօգաժատը փրկած էր Փիլատոսը, որ Մանուկներով ճակատամարտին մէջ կայսրական ծառայութեան մէջ էր և մեծ Դամեսոսի տիրապետը կը կրէր: Փիլատոսը ի սկզբուն իրրիւ անկողն իշխան մը դարձեց, բայց, 1078էն սկսեալ կը թափ ըլլանդական կայսեր զերիշխանութիւնը ճանչցած ըլլալ և ասոր փոխարէն ստացած ըլլալ կուրապաղատ տիրապետը²⁰⁴: Սակայն չուտով քոյրայուեցաւ իր իշխանութիւնը: Թուրքերը Անտիոքը գրաւեցին 1084ին. Եղեւիա և

²⁰⁴ Փիլատոսի մասին J. Laurent, Byzance et Antioche sous le eudopulate Philarete, Rev des Et. Armeniennes 9 (1929) 61—72

Մելիտինէ առեն ժր ևս կառավարուեցան
 Հայ պետերու կողմէ, որոնք բիւզանդական
 տաղտաներ կը կրէին, բայց իրականութեան
 մէջ կայսրութեան հետ կապ չունէին: Սա-
 կայն այս երկու քաղաքներն ալ ի վերջոյ
 կորսուեցան: Եդեսիան զրաւեցին Քաշա-
 կիները Պաղատինի օրով 1098ին²⁰⁵: Մելի-
 տինէ զրաւուցաւ Տանիւմենական Թուրքե-
 րուն կողմէ 1101ին²⁰⁶: Միայն Կիլիկիոյ մէջ,
 ուր ուրիշ Հայ պետեր հաստատուած էին²⁰⁷,
 Բիւզանդացիները, Կամենեականներուն օրով,
 12րդ դարուն յաջողեցան իրենց իշխանու-
 թիւնը վերահաստատել, բայց նոյն իսկ այս
 տեղ, թէև Հայ պարոնները անոնց բանակ-
 ներուն մէջ կը կռուէին և Հայերը անոնց
 կայսերը «մեր կայսրերը» կը յորջօրջէին²⁰⁸,

²⁰⁵ J. Laurent, *Des Grecs aux Croisés, Etude sur l'histoire d'Edesse entre 1071 et 1098*, Byzantion 1 (1924) 367—449.

²⁰⁶ Homigmann, *Malatya*, The Encyclopaedia of Islam 3 (1936) 195.

²⁰⁷ Sempad, *Chronique de royaume de la Petite Arménie*, tr. E. Dulaurier, *Recueil des Historiens des Croisades Documents Arméniens* 1. Paris, 1869, 619.

²⁰⁸ Gregory the Priest, *Chronique*, tr. Dulaurier, *Ibid.*, 154. Նաեւ նոյն էջին վրայ, ծան. 2. կը պարունակէ ցանկը ուրիշ ազրիւրներու, որոնց համայն Կիլիկիոյ Հայերը հանդգած են կայսրութեան զերիշխանութիւնը. Հմմտ. Sirarpie Der Nersessian, «The Kingdom of Cilician Armenia» in *A History of the Crusades*, volume II, *The Later*

ջէին, հայ բնակչութեան միայն տնտես տիրապետութիւնը խախտու էր:

Կարելի է, հետեւաբար, բաւել թէ Մանապկերտի Տաղատամարտը և՛ անոր հետեւանքով արեւելեան և՛ կեդրոնական Փոքր Ասիոյ կորուստը մերջ տուա այն մէծ դերին դոր, Նրդ դարուն մերջատարութենէն սկսեալ, Հայերը խաղացած էին կայսրութեան քաղաքական և՛ գինուորական կեանքին մէջ: Բայց Հայերը շարունակեցին կայսրութեան մէջ ապրել մինչեւ մերջը²¹⁰: Հայկական երկու գաղութ, սրինակի համար, ծանօթ են գոյութիւն ունեցած քլլալ արեւմտեան Փոքր Ասիոյ մէջ 13րդ դարուն: Մէկը կը գտնուէր Չմիւսնիոյ մօտերը, միւսը Abydos-ի շուրջը և Սկամանդրի հովիտին մէջ²¹⁰: Այս երկու գաղութներուն ծագու-

Crusades 1184—1311, edited by R. L. Wolff and H. W. Hazard (Philadelphia, 1962), 630—659.

²⁰⁹ Փոքր Ասիոյ թրքական գրաւումը և՛ կայսրութեան քաղաքական անկումը բնաւ չգաղափարեց Հայերու գաղթը դէպի յունական երկիրները: Գիտենք սրինակի համար, թէ 1414ին Տրապիզոնէն, Սերաստիոյէն և՛ շրջակայքէն ութսուն հայ բնատեղի վեցնեակցիներէն արտօնութիւն ստացան կրեալ հաստատուելու համար: Freddy Thiriet, *La Romanie Vénétienne au Moyen Age* (Paris, 1959), 414 f; նաև Thiriet, *Régestes de délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, II (Paris, 1959), 120, no. 1516.

²¹⁰ P. Charanis, *On the Ethnic Composition of Byzantine Asia Minor in the Thirteenth Cen-*

Տին մասին սրտշ բան մը բսել կարելի չէ : Այն որ Ձմիւսնիոյ մօտերը կը գտնուէր կրրնայ չին բլլալ, թերեւս Prieneի մօտերը հաստատուած գաղութէն, սրուն գոյութիւնը 10րդ դարուն ծանօթ է : Այն որ Abydosի չուրջը և Սկամանգրի հովիտին մէջ հաստատուած էր, գտնելոյ պէն բուն առիւթներէն զոր կը տածէին Յոյներուն հանդէպ, կրնայ աւելի նոր բլլալ, թերեւս կազմուած՝ սրիչ տեղէ մը փոխադրուած հայերէ, օրինակի համար, պէն տեղահանութենէն զոր Յովհաննէս Բ Կամեննոս կատարեց երբ գրաւեց Անտագորան 1138ին²¹¹ : Երբ 1204ին Կ. Պոլսոյ տնկումէն ետք Henri de Flandres Փոքր Ասիա անցաւ փորձելոյ պայն գրաւել յօդուտ յատին կայսրութեան, այս գաղութին հայերը անոր գրօշին տակ փութացին հաւաքուիլ և օգնեցին որ գրաւէ Abydosը, զոր յանձնեց հայկական կայսրօրքի մը : Երբ, սակայն, քիչ մը ետք, Henri Եւրոպա անցաւ, պէն հայերը որ անոր կողմնակից եղած էին, նոյնպէս Եւրոպա անցան : Անոր հետեւեցան, որովհետեւ կը փախնային Յոյներուն վրէժխնդրութենէն, որմէ, սակայն, ի վերջոյ չկրցան խուսափիլ : Հաստատուելոյ թրակիոյ մէջ հոն ենթարկուեցան Յոյներուն յարձակման : Կը պատմուի թէ Henri de Flandresի Եւրոպա հետեւած էին

tury, *Προσφορά εις Σιλπωνα II Κιριαζιδην*, Thessalonica, 1953, 142 ff

²¹¹ Gregory the Priest, op. cit., 152 f.

20-000) Հայեր, որոնք իրենց հետ տարած էին իրենց կիներն ու գաւակները: Թէև, տնտարակոյս, այս թիւը չափազանցուած է, սակայն կը ծառայէ ցոյց տալ թէ Abydos-ի շուրջը հաստատուած հայկական գաղութը ստուարաթիւ էր²¹²:

Հայկական գաղութները իրենց գոյութիւնը պահեցին կայսրութեան եւրոպական նահանգներուն մէջ: Հայերը հոն գացած էին թէ՛ լատտականութիւն ընելու եւ թէ՛ ուրիշ նպատակներով, բայց զլիաւորաբար բոնի տեղափոխութեանց հետեւանքով, քաղաքականութիւն մ'ը զոր Բիւզանդացիները յաճախ կը կիրարկէին, ինչպէս ընթերցողը գիտէ արդէն: 12րդ դարու բիւզանդացի պատմագիրները յաճախ կը յեշին Փիլիպպոսովիտի շուրջ բնակող Հայեր, մասնաւորաբար չեչտելով անոնց անհատատարմութիւնը կայսրութեան հանդէպ: Թէև Բիւզանդացիները կ'անարկէին այդ շրջանին մէջ հաստատուած Պաղիկեաններուն, որոնց շատերը այն ժամանակ հայկական ծագում չունէին, տարակոյս չկայ թէ Փիլիպպոսովիտի եւ շրջակայքի բնակչութեան մէջ Հայեր կային²¹³: Հայեր կային կայսրութեան

²¹² P. Charanis, *On the Ethnic Composition of Byzantine Asia Minor...*, 144.

²¹³ Anna Comnena (Bonn) 2. 298 f., Nicetas Choniates, *Historia*. Bonn, 1835, 527, 534, Geoffroi de Ville-Hardoin, *La Conquête de Constan-*

մեծ քաղաքներէն շատերուն մէջ: Մասնա-
որտքաւ բազմաթիւ էին Կ. Պոլիս²¹⁴, ինչ-
պէս նաեւ Թեսաղոնիկէ, ուր գիտենք թէ
13րդ դարուն իրենց եկեղեցին ունէին²¹⁵:
Բայց բաց ի այն Հայերէն որ Թեսաղոնիկէ
կ'ապրէին, ուրիշներ կը բնակէին մօտակայ
գիւղերը: Մանաթ է որ առնուազն մինչեւ
12րդ դարուն վերջը Հայկական գիւղեր կա-
յին կայսրութեան և քաղաքական մասին մէջ
ուրիշ տեղեր ալ: Հայ գիւղ մը կար Rila-
լեոներուն մէջ ոչ հետեւ Dupriçah և Samo-
kovի հարատեղագէն (Պուլկարիա): Ուրիշ
մը Bitolji մօտ, այժմ սերպիական Մակեդո-
նիոյ հարաւ արեւմտեան անկիւնին մէջ, և
Հայեր կային Stromitza և Moglena քաղաքնե-
րուն մէջ և Pčinja գետին Էրկայնքը²¹⁶:

tinople, edited and translated into modern French by M. Natalis de Wailly, Paris, 1872, 239

²¹⁴ Կ. Պոլսոյ մէջ Հայոց մասին Michael Syrus, op. cit., 3, 185, 186.

²¹⁵ Fr Miklosich et J. Muller, Acta et Diplomata Graeca, 3 Vienna, 1865, 89; cf Charanis, The Jews in the Byzantine Empire under the First Palaeologi, Speculum 22, (1947) 76 f.

²¹⁶ C. Jireček, Geschichte der Bulgaren Prague 1876, 222: Moglenah շրջանին մէջ Հայերու ներկայութիւնը գէթ Մանուէլ Կոմնենասի իշխանութեան սրով (1118—1180) ճանաթ է Մակեդոնացի եպիսկոպոս Ս. Հիլարիոսի վարդէն, զոր խմբագրած է Նիք դարուն Թոնովացի պուլկար պատրիարք Eaphemius: Հոն կ'ըսուի թէ Հիլարիոս բուն հայրամայ մը սկսաւ բազմաթիւ հերետիկոսներու՝ Մանիքեզիներու, Պոկամիլիներու ու Հայերու դէմ

Թէէւ այս հայկական գաղութներուն ծաղման մասին որոշ բան մը կարելի չէ բռնել, չառ հատենական է որ Վասիլ Բ.ի օրերէն մնացած ըլլան, որովհետեւ այս կայսրը բաղձաթիւ Հայեր Մակեդոնիա փոխադրեց, որոնցմէ սմանք Պուրկարներուն կոյմը, անցան²¹⁷ :

Abydosի Հայերուն կոյմէլ ցոյց տրուած առեւտրութիւնը Յոյներուն գէժ էրը Henri de Flandres փորձեց այդ չրջանը գրաւել, միայն այդ Հայերուն յատուկ չէր, այլ կը ցոյցանէ կայսրութեան Հայերուն զգացումները առհասարակ: Այս զգացումներուն արտայայտութեան բաղձաթիւ օրինակները ծանօթ են եւ ցոյն նշած է մեկնարանած են ժամանակակից գիտուններ: «Հայր, կը գրէ Ժ. Լորան, էրրեք չկրցաւ կատարելապէս եզրացրանալ Յոյներուն հետ: Կայսրութեան մէջ որքան որ ալ բարձր գիրքի հասած ըլլար,

Jireček, գրախօսութիւն G Weigandի Vlach-Meglen, Eine ethnographisch - philologische Untersuchung. in Archiv f. sl. Philol 15 (1893), 98

²¹⁷ Prespa լիճի շրջանակի սահմաններուն մէջ, որ Բալնատտան, Կուկուսաիա եւ Ալպանիա կը միանան, կը գտնուին բաղձաթիւ բիզանդական յուշարձաններ որոշապէս հայկական ճարտարապետութեան յատկանիշներով նկատելով որ այս յուշարձանները տեղական տիպար մը ունին, անոնց հայկական ճարտարապետական յատկանիշները լատգոյն կերպով կը բացատրուին ենթադրելով թէ հայ գաղութականներ հաստատուած են: Տե՛ս St M Pelekanides, Βιζαντινά και Μεταβιζαντινά Μεγαρα της Ηλείας (Thessalonike, 1960, 55 f.)

որքան որ ալ նպաստաւորուած ըլլար, որքան որ ալ անձնութիւններ ծառայած ըլլար բանակին և կառավարութեան, Հայրերեք ուրիշներու նման Բիւզանդացի շէնքաւ : Անոնց իւր և իր անհատական կեանքին համար պահեց իր լեզուն, իր սովորութիւնները, իր բարքերը և իր ազգային կրօնքը : Փոխանակ Աստուծանի մէջ հելլենականացի, հայացոյց այն յունական սահմանները որ բնակութիւն հաստատեց. բիւզանդական կայսրութեան մէջ մնաց օտար տարր մը որ չէր ձուլուած, և երբ պատեհ առիթ մը ներկայացաւ փառնդաւոր եղաւ ²¹⁸ : Եւ նոյն գիրքին մէջ ուրիշ տեղ մը կը գրէ. «Ահա թէ ինչպէս փառնի ժամուն, երբ սելուքեան Թուրքերը փոքր Ասիոյ բիւզանդական կայսրութիւնը կը քայքայէին, Բիւզանդիոն, փոխանակ պաշտպանութիւն դադարու այն հայերէն գոր իր սահմաններուն մէջ հաստատուած էր, անոնց թշնամութեան բախեցաւ և անոնք նպաստեցին իր անադորոյն թշնամիներուն յաջողութեան ²¹⁹» :

Ուրիշ պատմարան մը որ, ինք ալ, կը շեշտէ Հայերուն անպատահութիւնը և ատկութիւնը Բիւզանդիոնի հանդէպ, Ժ. Լորանի յայտարարութիւնը «այլանդակ անհե-

²¹⁸ J. Laurent, Les origines médiévales de la question arménienne, Rev. des Et. Arméniennes 1 (1920) 47.

²¹⁹ Ibid., 49.

թեթութիւն» կը յորջորջէ ²²⁰ . Runciman Հա-
յերսով գրադած է միայն պատահարաբար եւ ,
հետեւաբար , անոնց մասին իր ուսումնասի-
րութիւնները նուազ հիմնական են քան ժ .
Լորանի աշխատութիւնները , բայց այս
խնդրին մէջ իր պատասխանը անտարակոյս
տակի մօտ է համարտութեան : Ուէլ տարա-
կոյսի տեղի չկայ թէ Յոյները եւ Հայերը գի-
րար չէին սիրեր ընտւ եւ թէ համակրու-
թեան այս պակասը երբեմն կը փոխուէր
բուռն թշնամութեան եւ կը յանդէր անա-
ղորոյն արարքներու , ինչպէս օրինակի հա-
մար , Անիի գահադուրկ թաղաւորին Գաղի-
կի պարագային , որ Կեսարիոյ յոյն եպիսկո-
պոսը կալանաւորեց եւ պարկի մը մէջ զնե-
րով իր չունին հետ , իր մարդոց ծեծել
տուաւ երկուքն ալ , մինչեւ որ կատարած
չունը իր աչքը յօշտակեց ²²¹ : Կասկած չկայ
նաեւ թէ , ինչպէս ընթերցողը գիտէ արդէն ,
եւ հետագային Հայերը ընդունեցան ²²² , թէ

²²⁰ Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus...*, p. 165, n. 2.

²²¹ Matthew 152-151: Իններորդ դարու քեր-
թուած մը , ուր արտայայտուած է Յոյներուն տակ-
ութիւնը Հայոց գէմ , տես Vryonis, *Byzantium*
The Social Basis of Decline in the Eleventh
Century, 173.

²²² F. Macler, *Erzeroum ou topographie de*
la haute Arménie, Journ. Asiatique, 11th series,
13 (1919) 223 Macler կը յիշէ 1700 զարու հայ
գրողի մը հետեւեալ խօսքը . Հայերը կ'առէին Եյ-

Յոյներուն և չայերուն միջև թշնամութիւնը կարեւոր ազդակ մը եղաւ Փոքր Ասիոյ սելջուքեան գրաւման։ Բայց ըսել թէ «որքան որ ալ բարձր զիբքի հասած ըլլային կայսրութեան մէջ, որքան որ ալ նպաստաւորուած ըլլային, որքան որ ալ անձնուիրութեամբ ծառայած ըլլային բանակին և կառավարական գործերուն մէջ, չայերը երբեք սրիչներու նման Բիւզանդացի շեղան» տրդարեւ անհեթեթութիւն մը ըսելու հաստատ է, ինչպէս որ բիւզանդական կայսրութեան մէջ չայոց զերին մասին ով որքան մը գիտէ գիտաւ կրնայ հաստատել։

Մոտաւորապէս չինոց հարիւր տարի, չայերը կարեւոր դեր մը խաղացին բիւզանդական կայսրութեան քաղաքական, զինուորական և վարչական կեանքին մէջ։ Անոնք ծառայեցին իբրեւ զինուոր և սպայ, իբրեւ վարչական պաշտօնատար և կայսր։ Այս մասնակաշարժանին աստջին մասին մէջ, Նրոյ և Տրոյ դարերուն, երբ կայսրութիւնը իր գոյութեան պայքարը կը մղէր, անոնք մեծապէս նպաստեցին անոր թշնամիները վանելու։ Բայց մոտաւորապէս մեծ եղաւ անոնց դերը Յրոյ և Արոյ դարերուն երբ իբրեւ զինուոր և սպայ, վարչական պաշտօնատար կամ կայսր, անոնք տիրական զիբք մը գրաւեցին կայսրութեան բնկերային, զի-

ները, Յոյները կ'առնէին չայերը, որով Աստուած Թուրքերը զրկեց։

նուորական և քաղաքական կեանքին մէջ և լայնօրէն ծառայեցին անոր մեծութեան :

Այս ժամանակաշրջանին անոր գերրայնքան գերակշիռ էր որ կարելի է այս ևրհու գարեբուն բիւզանդական կայսրութիւնը Յունահայկական յորջորջել : «Յունական» որովհետեւ , ինչպէս միշտ , իր քաղաքակրթութիւնը յունական էր : «Հայկական» որովհետեւ այն տարրը որ վարեց անոր հուկատաղիրը և անոր պաշտպանութեան համար հայկապիկեց մեծազոյն մասը գինուորներուն մեծամասնութեամբ Հայ էր կամ հայկական ծագում ունէր : Այս գերը , նաեւ համաշխարհային պատմական նշանակութիւն մը ունէր , որովհետեւ այդ շրջանին է որ կայսրութիւնը իր մեծազոյն յաջողութիւնները արձանագրեց , երբ իր բանակները յաղթական էին ամէն ուրեք , իր միախնայները աւատարանը կը քարոզէին և աւատարանին հետ քաղաքակրթութիւն կը տարածէին հարաւ – արեւելեան Արաւներուն մէջ և իր ուսումնադէտները յարութիւն կու տային յունական հին քաղաքակրթութեան և այսպէսով կ'ապահովէին անոր դրականութեան տեսականացումը : Անոր մէջ կը կայանայ թերեւս մեծազոյն ծառայութիւնը զոր Հայերը մատուցած են քաղաքակրթութեան :

Բայց թէ և այս ամէնը ճշմարիտ է , սկիզբ է չեղաւ թէ Բիւզանդիոնի մէջ Հայերը , որ անոր առաջնորդները տուին , բո-

լորտփին նոյնացած էին անոր քաղաքական
 և զինուորական կեանքին հետ, ինքզինքնին
 նոյնացուցած էին նաև անոր շահերուն հետ
 և սրկեցրած՝ անոր մշակութային գլխա-
 տոր քառանիւները: Ամփոփելով, ցեղային
 պանազան ծագումով ուրիշ բաղձաթիւ տար-
 րերու, ինչպէս Սարակինսոսներու, Սլաւոնե-
 րու և Թուրքերու նման, որոնք նոյն բու-
 վերէն անցած էին, Բիւզանդացի եղան:

ՅԱԽԵԼՈՒԱՄ *

ՄԱՐԻԿ ԳԱՅՈՒՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԱՅԻՄԻՆ ՄԱՍԻՆ

Ներկայացնու Սղոնց և որ, անտարակոյս
որիչ ունի գիտնականէ աւելի, ուսում-
նասիրած և բիւզանդական կայսրութեան
մէջ Հայկական տարրին գերը: Ամենախոհա-
միտ քննութեամբ քանիցս քննած և թէ՛
յունական և թէ՛ Հայկական աղբիւրները և
ջանացած և ցոյց տալ թէ կայսրութեան խո-
ղաքական և գիտութեական կեանքին մեծա-
զոյն անձնատարութիւններէն շատերը իրա-
կանութեան մէջ Հայ էին կամ Հայկական
ծագում ունէին¹: Իր եզրակացութիւններէն
ամանք վերջնականապէս բնորոշուած են,
իսկ ամանք գեա վիճելի կը նկատուին: Այս
վերջին գտածարդին կը պատկանի իր այն
տեսակէտը թէ Հայկական ծագումով մեծ

* [Այս յանդիմանական գլուխը հրատարա-
կուած է Byzantionի Լորդ հասարին (1965) մէջ,
էջ 412—417:]

¹ Բիւզանդիանի մէջ Հայոց գերին մասին
Սղոնցի ուսումնասիրութեանց մասնակի ցանկը տես
P CHARANIS The Armenian in the Byzantine
Empire (Lisbon, 1963), 62 [Այս ուսումնասիրու-
թիւնները ամփոփուած են հատորի մը մէջ, որ
Etudes arméno-byzantines տիտղոսով լոյս տե-
սած է Գալուստ Կիլիկիական Հիմնարկութեան Հայ
կական Մատենաշարին մէջ (Լիզպոն, 1965):

անձնաւորութեանց մէջ, որոնք ծառայեցին
կայսրութեան, պէտք է դասել նաեւ Մաւրիկ
կայսրը² :

Այս տեսակէտը իրմէ առաջ ալ ուրիշ-
ներ պաշտպանած էին, բայց Ադոնց է որ
գիտական աշխարհին ուղարկութիւնը հրա-
ւիրած է այս պարագային վրայ : Բնականա-
բար, իրեն ծանօթ էին թէ՛ հայկական և
թէ՛ յունական այն աւանդութիւնները,
որոնց համաձայն Մաւրիկ Հոյ էր, բայց
Ադոնց իր ուսումնասիրութեան մասնաւոր
բաղէս ատարկոյ բրաւ անոր ծննդավայրը :

Մաւրիկի ծննդավայրին մասին հակա-
ռական աւանդութիւններ կան : Յունական,
յուսինական, հայկական բազմաթիւ աղ-
բիւրներու համաձայն Մաւրիկ ծնած է
Կապադովկիոյ Արարիսոս (Կարսիոյ)
քաղաքը : Սակայն կայ նաեւ հայկական
աւանդութիւն մը, որուն համաձայն Տարօն
ծնած է իսկ ուրիշ աւանդութեան մը հա-
մաձայն՝ Սչական (Էջմիածնի մօտ) : Ըստ
Ադոնցի, Տարօնի աւանդութիւնը կրնայ
չփոխուի մը ըլլալ Վասիլ Ա.-ի ծագումին
փրարերեայ աւանդութեան հետ, բայց
Սչականի փրարերեայը շատ աւելի յուրջ է :

² N. ADONTZ. «Les legendes de Maurice et
the Constantin V, empereurs de Byzance»,
Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire
Orientales de l'Université Libre de Bruxelles, II
(Mélanges Bidez, I), 1934). 2—12.

Միւս կողմէ, Արարիստի վերաբերեալ աւանդութեան աղբիւրները մէկէ աւելի են, որով չի կրնար բոլորովին հերքուիլ: Հետեւաբար, Ազոնց այն եղբակացութեան յանդամ էր թէ Մարիկի ընտանիքը անձանով թաւականի մը Օչականէն Արարիստ գաղթած էր, ուր ծնած էր Մարիկ: Օչականէն եկած ըլլալով, ընականաբար, ընտանիքը հայ էր, բայց շատ կարելի է որ ընտանիքը Արարիստի մէջ աճուսնական խնամութիւններ հաստատած ըլլայ ուրիշ տարբերու հետ: Ազոնց այս կարելութիւնը չի միտեր, բայց կը պնդէ Մարիկին հօրը հայկական ծագումին վրայ: Ըստ այսմ, Մարիկ կ'էս հայ էր, բայց կ'էս հայ՝ հօրը կողմէ: Henri Grégoire, որ բիւզանդական կայսրութեան մէջ հայոց վերաբերեալ խնդիրներուն մէջ սոխարար կը հետեւէր իր սկանաւոր պաշտօնակիցին, ընդունած է այս եղբակացութիւնը³:

Սակայն քանի մը տարի ետք Ազոնցին տեսութիւնը ասարկաց եղաւ քննադատութեան: Երկար յօդուածով մը, որ կրնայ մենագրութիւն մը համարուիլ, P. Goubert, որ այժմ կրնայ նկատուիլ Մարիկի պատմութեան մասնագէտը, բազմաթիւ փաստերով քննաց քոյց տալ թէ Ազոնցին տեսու-

³ H. Grégoire «Sainte Euphemie et l'empereur Maurice», Le Muséon, 59 (1949) (Mélanges L. Th. Lefort), 2.

թիւնը ընդունելի չէր¹։ Նախ և առաջ ներկայացուց և վերլուծեց բաղձաթիւ աղբիւրներ, որոնց համաձայն Մաւրիկին ծննդովայրը Արարիստան էր, և յանդեցաւ այն եզրակացութեան թէ այս աղբիւրներուն վկայութիւնը կարելի չէր թեթեւօրէն ժրտել։ Յիշեց Պօղոս Սարկաւազին մէկ վկայութիւնը, որուն համաձայն Մաւրիկ յանախան ծագումով առաջին կայսրն էր որ դա՛ւ բարձրացած էր։ Պօղոս Սարկաւազ, որ կարսոյտի (Charlemagne) ժամանակակից էր, կրնայ Մաւրիկը Յոյն համարած ըլլալ պարզապէս այն պատճառով որ Փոքր Ասիա ծնած էր և կայսերական գահուն վրայ յաջորդած էր շարք մը կայսրերու որոնք ծնած էին Պալատեան թերակղզիին յատինական չքմաններուն մէջ։ Այս պատճառով Goubert այս վկայութեան վրայ շատ չէ ծանրացած։ Նոյն խոկ կ'ընդունի թէ յատին հայր մը և յոյն մայր մը կրնայ ունեցած ըլլալ։ Շարունակելով քննութիւնը, Goubert կը վերլուծէ Մաւրիկի ընտանիքին դանադան անդամներուն անունները և այս անուններուն մէջ ոչ մէկ անուն կը գտնէ որ հայկական ծագում ունենայ։ Կը մատանչէ այն անվտանգութիւնը և թշնամութիւնը զոր Մաւ-

¹ P. GOUBERT, S. J. «Maurice et l'Arménie. Note sur le lieu d'origine et la famille de l'empereur Maurice», *Echos d'Orient*, 39 (1940), 383-413. Տես նաև նոյն հեղինակին *Byzance avant l'Islam*, I (Paris, 1951), 34-41.

րիկ ցոյց տաւած է Հայերուն նկատմամբ, և գիտելի կու տայ թէ Սերէոս, որ զբեթէ ժամանակակից էր, չէր տած թէ Մաւրիկ Հայկական ծաղում ունէր. Միւս կողմէ, Մաւրիկի իշխանութեան աւելի մերձաւոր ժամանակակից ժր, Եկեղեցական պատմութեան ժր հեղինակ Եւագր, որ, բնականաբար լուսարէն գրած է, կ'ըսէ թէ Մաւրիկ անունը և Մաւրիկի ծաղումը համակական էր: Goubert Եւագրին վկայութիւնը վստահան կը համարէ և կ'եզրակացնէ թէ Մաւրիկ Հայկական ծաղում չունէր բնաւ, այլ լատինական ծաղում, միայն թէ մայրը կրրնար Յայն եղած ըլլալ⁵:

Երբ բնականական կոչարութեան մէջ Հայոց մասին ուսումնասիրութիւն ժր պատրաստեցի, Goubertին եզրակացութեանց հետեւեցայ և, հետեւաբար, մերժեցի Աղանցին տեսակէտը թէ Մաւրիկ Հայկական ծաղում ունէր⁶: Սակայն, խնդիրը վերաբին քննելով, այս տեսակէտէն հրամարտեմ հիմա: Goubertին փաստերը անստակելի կերպով համոզիչ չեն: Թէ Մաւրիկ Արարիտոս ծնած էր, ըստ իս, տարակոսի տարակոյ չի կրնար ըլլալ: Բայց վեցերորդ դարուն մէկը կրնար Արարիտոս ծնած ըլլալ և Հայկական ծաղում ունենալ, որովհետեւ,

⁵ EVAGRIUS, Ecclesiastical History, ed E BIDEŁ and L PARMENTIER (London, 1828), 214.

⁶ Op. cit. 14.

ինչպէս կ'ընդունի Goubert ինք ալ, այդ
առեւն ըստգամթիւ Հայեր կ'ապրէին այն
սամաններուն մէջ որ կը գտնուէր Արա-
րիտս: Աւերկոսի լսութիւնը մէծ նշանակու-
թիւն մը չունի, որովհետեւ նոյն հեղինակը
չէ բռնած նաեւ թէ Հերակլիտոս հայկական
ծագումն ունէր Այն պարագան որ Մաւ-
րիկի բնասնիքին անգամները, ամէնքն ալ
յայտական կամ հռոմէական անուններ կը
կրէին, բնասնիքին ազգային ծագումին աւ-
սանկատայ նշանակութենէլ զուրկ է, որով-
հետեւ, ինչպէս որիչ տեղ մասնաձուլած եմ,
յայտական-հռոմէական Արեւելքին մէջ յա-
նական կամ հռոմէական անունէլ մը կարելի
չէ հետեւցնել թէ այն որ զայն կը կրէ յա-
նական կամ հռոմէական ծագումն ունի:

Տարակոյս է գերծ է թէ Մաւրիկ վասա-
նութիւն չունէր Հայոց վրայ, բայց միեւնոյն
առեւն անոնց ստղծական կարողութիւնները
իր հիացումին աստրկայ էին, ինչ որ կը
նշանակէ թէ ինք ծանօթութիւն ունէր
անոնց թերութեանց եւ լսականութեանց մա-
սին, որովհետեւ ինք ալ անոնցմէ մէկն էր:
Ամէն պարագայի մէջ, կարելի չէ անասա-
կելիօրէն եզրակացնել թէ Մաւրիկ հայկա-
կան ծագումն չունէր որովհետեւ Հայերուն
նկատմամբ անոխոսահութիւն եւ թշնամու-
թիւն կը տածէր, ինչպէս կ'ըսէ Goubert.

Եւստրին վկայութիւնը բնականաբար

⁷ Ibid. 38.

մճառական կը թուի, բայց այս մճառականութիւնը կրնայ աւելի երևութական ըլլալ քան իրական: Բիւզանդիոնի մէջ, ուր Հոսի մեծ վարկ կը վայելէր, բազմաթիւ ընտանիքներ, որոնք կարկառուն գիրքի մը հասած էին, կրնան քանաքան ըլլալ ցոյց տալ թէ իրենք ծագումով ասնշակից էին հին քաղաքին հետ: Ասոր արայայներէն մէկը, որ թէւեւ յետին դարերուն կը ստանալին, Փոկասներու ընտանիքին ծագումին վերաբերեալ տանգութիւնն է՝: Ըստ այս աւանդութեան, տասներորդ դարուն Փոկասները հին ընտանիք մըն էին, որ տեղած էր Fabiiներու մեծ տունէն, զոր Մեծն Կոստանդին, ինչպէս իրենք կ'ըսէին, Կոստանդինուպոլիս բերած էր ուրիշ բարձր ընտանիքներու հետ: Այս կարգի տասնաքնիներ կրնան աւելի կանուխ ծագած ըլլալ, եւ սնուցում՝ այն ընտանիքներուն կողմէ որոնց բարձր գիրքի հասած էին, բայց որոնց ծագումը — ինչպէս տասներորդ դարուն Փոկասներուն — աննշան էր: Արդարեւ, շատ հաւանական է որ Եւագրի այն տպերը, որ կը վերաբերին Մարիկին ազ-

* ATTALIATES, Historia (Bonn 1853), 217 ff. Cf. CHARANIS, *op. cit.*, 39. Ուրիշ սրբնակ էր՝ տես F. DÖLGER, «Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner», *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 56 (1937), 9, n 16. Վեր հրատարակած է F. DÖLGER, Byzanz und die europäische Staatswelt (1953), 70—115 էջեր:

դային ծագումին, այս տեսակ առատելի մը
 զոյսթիւնը ցոյացնեն. Մարիկի բնանիքը
 թերեւս բոլորովին անծանօթ չէր իր ծագու-
 մով — մայրը եղբայր մը սնէր որ Արտ-
 րիստի եղիակոպոս եղած է — բայց ինչ որ
 բնատնիքին համարա շնորհած է նոյն ինքն
 Մարիկի ասպարէզն է : Կոստանդինուպո-
 լիսի չիմարկութենէն ի վեր, Մարիկ,
 բայց ի Զենոնէն, — եւ Զենոն մասնաւորա-
 պէս ահանաւոր չէ եղած — Մարիկ միակ
 կոյսրն էր որ Փոքր Ասիայէն եկած էր :
 Բոլոր միւս կոյսրերը Պալքանեան թերա-
 կոյսիին յատնացած սահմաններէն եկած
 էին, Պաննոնիայէն, եւ Սղանիայէն Այս
 պարսպան կրնայ Մարիկին անմիջական բն-
 տանիքը մղած ըլլալ տարածայնել թէ իրենք
 ծագումով Հոմէն էին : Goubertին այն
 փաստը թէ Մարիկին անմիջական բնա-
 նիքին յատնաւէր ձգտումները սրիչ փաստ
 մըն են թէ անոնք հոմէական ծագում ու-
 նէին, կրնայ հաւատաւոր ապացուցանել :

Բայց Մարիկին հոմէական ծագումին
 դէմ պատեղ պարպուած փաստերէն աւելի
 վճռական է յունական այն աւանդութիւնը
 թէ Մարիկ Հայ էր : Goubertին նշած աղ-
 բիւրներուն վրայ կրնամ աւելցնել սրիչ մը,
 Ֆրանց Քիւմոնի հրատարակած անանուն
 Քրոնիկը, որ նշանաւոր եղաւ, որովհետեւ
 Կոստանդինուպոլիսի դէմ ասպիւն յարձակ-
 ման ճիշտ թուականը կը պարունակէր⁹ :

⁹ Franz CUMONT, *Anecdota Bruxellensis*,

Յունական այն աղբիւրները որ այս աւանդութիւնը պահած են, բնականաբար ուշ տանն գրուած են, Մաւրիկին իշխանութենէն դարեր ետք, բայց անոնց աղբիւրը պէտք է եղած ըլլայ հնագոյն աղբիւր մը որ պայտքի շունի հիմա: Ասէն պարագայի մէջ, ինչ որ ալ եղած ըլլայ այս աղբիւրը, այս աւանդութեան ծագումը բացատրութեան կը կարօտի: Goubert փորձած է զայն բացատրել, բայց իր բացատրութիւնը անգոհացուցիչ կը թուի: Ինչ որ կ'ըսէ հետեւեալն է. Մաւրիկ Արարիսոս ծնած էր. Արարիսոս կը գտնուի Կապոպոպոկիայի այն մասին մէջ որ կը կոչուէր Երկրորդ Հայք եւ, յետոյ, Առաջին Հայք: Այսպէս, Մաւրիկ որ Առաջին Հայքի մէջ ծնած էր — արուեստականորէն ստեղծուած փարչական միտքիւն մը — կրնայ Հայ կոչուած ըլլալ: Այս բացատրութիւնը շատ հարեանցի է: Բիւզանդական իրաւագիրները յաճախ սխալած են, յաճախ շփոթած են իրենց նիւթերը, եւ յաճախ Կապոպոպոկիայի, Փոնտիայի, Միսիայի, եւն. կոչած են ժողովուրդներ, որոնք շատոց պաղրած էին իրենց ազգային ինքնութիւնը պահել. եւ այս անուններով չէին կրնար կոչուիլ: Բայց պարագան բարբառին տարրեր էր երբ խնդիրը Հայոց վրայ էր: Հայերը կենսունակ, կենդանի ազ-

I Chroniques byzantines du manuscrit 11376 (Gand, 1894), 29. Μαργάριος . . τῷ γένει Ἀομένιος.

զային խմբաւորում մըն էին, չառ ծանօթ, որոնց հետ Բիւզանդիոն կարեւոր յարաբերութիւններ ունէր թէ՛ արաաքնասպէս եւ թէ ներքնասպէս: Եւ այսպէս, երբ Բիւզանդացի քրոնիկագիրները մէկը հայ կը կոչեն, թեթեւօրէն ժխտելի պարագայ մը չէ, մանաւանդ երբ կը հաստատուի հայկական գրական տւանդաթեամբ ալ: Goubert մերժելով թէ՛ յունական եւ թէ հայկական աղբիւրները որոնք Մաւրիկին կը վերագրեն հայկական ծագում մը, կը պարզէ ինչ որ ինք կը նկատէ ակներեւ ճշմարտութիւն մը՝ չիմնուած հաստատ կոտաններու վրայ: Բայց այս ակներեւ ճշմարտութիւնը կրնայ, ինչպէս այստեղ ներկայացուեցաւ, առարկայ ըլլալ մեկնութեան մը որ զայն չի հաստատեր: Ուրիշ խօսքով, վճռական չէ ընդդէմ այն փաստերուն դոր ինք կը մերժէ:

Հեռեւորաւ պէտք է ընդունիլ թէ Մաւրիկ տաջին Բիւզանդական կայսրն է կայսրերու շարքի մը, որոնցմէ ամենք կայսրութեան քաղաքական եւ գինուորական կեանքին փայլ տուին եւ որոնք հայկական ծագում ունէին: Սակայն, ընդունելով հանդերձ այս պարտոյան, սէտք չէ ընտ մտնալ թէ Բիւզանդիոնի մէջ անձի մը ազգային ծագումը նշանակութենէ զուրկ էր, պայմանաւ որ Բիւզանդական մշակոյթը իւրացնէր: Ուրիշ խօսքով, պայմանաւ որ Յոյն բարձր — ոչ, ընտկանաբար, գառական շրջա-

նին Յոյնեբուն նման Յոյն մը, բայց այստեղ
 Հանդերձ Յոյն մը. մէկը որ եկած էր մաս-
 նակից ըլլալու համար յունական մշակոյ-
 թին, այն մշակոյթին որ կազմուած էր գա-
 րերու հոյսօյթի ընթացքին¹⁰ :

Եւ, ի վերջոյ, այսպէս չէ՛ որ Իստերուէս
 սահմանած է Յոյնը :

¹⁰ P. CHARANIS, op. cit., 57.

2013

